

Een blijvende zorg

Literatuurstudie naar de visie op mensen met een
verstandelijke handicap in kerk en samenleving (1945-2004)

J.M. Broekema- de Jager
Masterscriptie Geestelijke Verzorging
Begeleider: Prof. dr. A.L. Molendijk
Meelezer: Prof. dr. T.H. Zock
RijksUniversiteit Groningen, januari 2010

Voorwoord

Voor u ligt het resultaat van mijn ‘scriptie-arbeid’, een proces dat ruim een jaar in beslag heeft genomen. Het einde van een jaar is bij uitstek het moment om terug te kijken. Het jaar 2009 stond niet alleen in het teken van het afronden van mijn studie Geestelijke Verzorging, maar ook in het teken van mijn familie. Zoals vaak in het leven, werden in dit jaar hele gelukkige momenten afgewisseld door hele verdrietige gebeurtenissen. De gelukkige momenten vonden plaats toen ik voor de derde en de vierde keer tante werd. De familie breidt zich steeds verder uit, en daar zijn we zeer dankbaar voor! Dit jaar heb ik ook mijn opa en mijn oma verloren. Het proces van ziekte en zorgen, en afscheid nemen ging mij niet in de koude kleren zitten.

Mijn prioriteit lag dus af en toe bij andere zaken, maar tussen deze en andere omstandigheden door werkte ik aan mijn scriptie. Het is een bekroning van het afgelopen jaar dat het mij nu toch gelukt is mijn scriptie af te ronden. Ik kan me geen beter begin van het jaar 2010 voorstellen!

Een woord van dank is hier zeker op zijn plaats. Allereerst wil ik mijn scriptiebegeleider Arie Molendijk bedanken voor zijn aanwijzingen, zijn geduld en positieve instelling. Hierdoor kon ik elke keer weer met frisse moed aan de slag gaan. Ook dank ik Hetty Zock, voor het feit dat zij bereid was mijn scriptie door te lezen in de laatste fase, en van opbouwend commentaar te voorzien. Dank ook aan Ina Nusselder, voor het beschikbaar stellen van alle jaargangen van het kwartaalblad Voorzet, en het beantwoorden van vragen. Mijn familie en beste vrienden, omdat ze trouw bleven vragen ‘Wanneer?’ en ‘Hoe lang nog?’, maar nooit hun geduld verloren en altijd vol bemoediging waren. Pap, mam, na al die jaren is mijn diploma eindelijk binnen handbereik! Tot slot, veel dank komt toe aan mijn man Ferdinand, die mij altijd gesteund en gestimuleerd heeft, en mij aanspoorde als ik het nodig had. Zonder jou had ik het niet gekund.

Joline Broekema-de Jager
Groningen, 18 januari 2010

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg: van gunst tot recht.....	7
2.1 Terminologie	7
2.2 Wetenschappelijke modellen en visies.....	10
2.3 Maatschappelijke ontwikkelingen.....	13
2.4 Korte evaluatie	18
3. Theologische beschouwingen over mensen met een verstandelijke handicap in de kerk....	20
3.1 Hovenga	21
3.2 Van Andel	26
3.3 Trapman	30
3.4 Meininger	34
3.5 Analyse van en vergelijking tussen theologische en maatschappelijke visies.....	38
3.5.1 Ontwikkelingen in theologische visies over mensen met een verstandelijke handicap	38
3.5.2 De theologische visies in relatie tot de maatschappelijke ontwikkelingen	41
4. Kwartaalblad Voorzet	44
4.1 Beschrijving Voorzet.....	44
4.1.1 Opzet en doel.....	44
4.1.2 Redactie en uitgever	45
4.1.3 Vormgeving.....	46
4.1.4 Rubrieken	49
4.1.5 Schrijvers van artikelen.....	50
4.2 Voorzet inhoudelijk.....	51
4.2.1 Beeld van mensen met een verstandelijke handicap	51
4.2.2 Terminologie	52
4.2.3 Opvattingen over kerk en mensen met een verstandelijke handicap.....	53
4.2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen	55
5. Conclusie.....	59
5.1 Maatschappelijke context.....	59
5.2 Ontwikkelingen in theologische visies.....	60
5.3 De relatie tussen de maatschappelijke ontwikkelingen en de theologische visies.....	61
5.4 Casus Voorzet	62
5.5 Slot	63
Literatuurlijst.....	64
Bijlage	67

1. Inleiding

Het onderwerp voor deze scriptie komt voort uit mijn interesses, vaardigheden en stage ervaring. Ik heb altijd belangstelling gehad voor het christelijk geloof, niet in de minste plaats omdat ik christelijk ben opgevoed. De geschiedenis en de ontwikkeling van het christendom interesseren mij. Ook mijn belangstelling voor de verstandelijk gehandicaptenzorg heb ik te danken aan mijn opvoeding. Al zolang ik mij herinner hebben mijn ouders zich ingezet voor pleegkinderen, al dan niet verstandelijk en/of lichamelijk gehandicapt. Zij hebben mij meegegeven dat ieder mens gelijk is in de ogen van God. Het maakt niet uit of je dik of dun bent, blank of bruin, gehandicapt of niet: God is er voor iedereen. Doordat mijn ouders de zorg op zich namen van kinderen die niet door hun eigen ouders opgevoed konden worden, hebben zij me geleerd dat het goed is medemensen hulp te bieden als dat nodig is. Via mijn pleegbroertjes heb ik kennis gemaakt met de wereld van de verstandelijk gehandicaptenzorg: kinderdagverblijven, (Z)MLK scholen, logeerhuizen, gezinsvervangende tehuizen, dagbestedingen, persoonsgebonden budgetten en jobcoaching. Vanuit deze achtergrond heb ik gekozen voor een stage in een instelling voor mensen met een verstandelijke handicap, en heb ik op dit gebied onderzoek gedaan voor mijn scriptie.

Ik heb gekozen voor een historisch onderzoek, omdat ik tijdens mijn studie Griekse en Latijnse Taal en Cultuur geleerd heb om historisch literatuuronderzoek te doen. Mijn interesses in het christelijk geloof en de verstandelijk gehandicaptenzorg hebben geleid tot een onderzoek naar de relatie tussen de kerk en haar visie op mensen met een verstandelijke handicap. Omdat het om een historisch onderzoek gaat, moest ik dit afbakenen in tijd. Ik weet dat mensen met een verstandelijke handicap door de eeuwen heen werden gezien als vervloekten, als object van amusement, als duivelskinderen en als ziellozen, en daardoor vaak werden geïsoleerd of zelfs gedood. Ook in de Tweede Wereldoorlog werden ze vervolgd en vaak gedood. In deze scriptie staat de vraag centraal of er in Nederland vanaf 1945 theologisch aandacht is geweest voor mensen met een verstandelijke handicap in de kerk.

Omdat ik zelf protestants ben opgevoed en daar mijn interesse ligt, zal ik me richten op protestantse kerken. In het bijzonder zal ik me richten op de twee grotere stromingen die tegenwoordig samen met de Lutheranen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) vormen, namelijk de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland. Dit is een heldere afbakening voor mijn onderzoek zonder dat het mij te zeer beperkt, en op deze manier is een groot deel van het Nederlandse protestantisme ingesloten in het onderzoek.

In eerste instantie was ik van plan onderzoek te doen naar de visie van de protestantse kerken op mensen met een verstandelijke handicap. Hiervoor wilde ik officiële kerkelijke documenten onderzoeken. Ik ben er echter na lang zoeken achtergekomen dat dergelijke documenten nauwelijks bestaan. Het besluit van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1969 is het enige document dat over mensen met een verstandelijke handicap gaat. Dit besluit hield in dat voor mensen met een verstandelijke handicap dezelfde voorwaarden voor de doopbediening gelden als voor ieder ander, en dat deze mensen mogen deelnemen aan het Heilig Avondmaal, op voorwaarde dat zij op hun eigen niveau aan kunnen geven dat zij Jezus Christus aannemen als hun Heiland en iets begrijpen van de betekenis van het gebruik van de sacramenten. Hierna hebben de kerken zich niet meer expliciet over de positie van mensen met een verstandelijke handicap uitgesproken. Daarom moest ik een andere invalshoek voor mijn scriptie vinden.

Ondanks het gebrek aan officiële uitspraken over mensen met een verstandelijke handicap in de kerken, was er op een ander niveau wel aandacht voor hen vanuit de kerken. Plaatselijk werden bijvoorbeeld speciale kerkdiensten voor hen gehouden. Er werden handreikingen en

catechesemateriaal uitgebracht, en er werden werkgroepen opgericht.¹ Ook publiceerden theologen over dit onderwerp. Toch kwam het initiatief vaak niet van de kant van de kerken, maar van ouderverenigingen en instellingen. In de recente literatuur ligt de nadruk veelal op praktische adviezen over hoe mensen met een verstandelijke handicap betrokken kunnen worden bij het kerkelijk leven.

Ik heb besloten mij te richten op hervormde en gereformeerde theologen die uitvoerig hebben geschreven over mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk. Hoewel zij niet officieel uit naam van hun kerk schreven, hebben zij toch een bepaalde visie op deze kwestie weergegeven vanuit hun hervormde of gereformeerde achtergrond. Ik ga er dus vanuit dat zij zich vanuit de opvattingen en denkbeelden van hun denominatie uitspreken over mensen met een verstandelijke handicap. Het onderzoek voor deze scriptie loopt tot 2004, omdat in dat jaar de Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland zich met de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden verenigd hebben tot de Protestantse Kerk in Nederland.

Kerken zijn een onderdeel van de samenleving. Daarom is het ook relevant om de maatschappelijke ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg te onderzoeken. In de loop van de jaren is de visie op mensen met een verstandelijke handicap ook in de maatschappij veranderd. In het verleden werden zij verpleegd in grootschalige zwakzinnigeninrichtingen, meestal afgesloten van de samenleving door bossen of een groot hek. Men meende dat genezing niet mogelijk was, en dus hadden gehandicapten geen maatschappelijke waarde. Sindsdien is er veel veranderd. Tegenwoordig is het juist de bedoeling dat mensen met een verstandelijke beperking zoveel mogelijk deelnemen aan de samenleving, kleinschalig gaan wonen in woonwijken en zo de kans krijgen zo normaal mogelijk te leven. Hier is een lange weg aan vooraf gegaan.

Probleemstelling

Over de geschiedenis van de verstandelijk gehandicaptenzorg en de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk is relatief weinig gepubliceerd. In de recente literatuur is met name integratie een belangrijk onderwerp. Doordat mensen met een verstandelijke handicap steeds meer in gewone wijken zijn komen wonen, kregen de plaatselijke kerken ook meer met hen te maken. Maar hoe was dat in het verleden? Hoe werd toen met deze mensen omgegaan, zowel in de kerk als in de samenleving waarin die kerk functioneerde? Wat was de theologische visie op de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk? Juist met het oog op het huidige beleid dat gericht is op integratie van mensen met een verstandelijke handicap in de samenleving en dus ook in kerken, is het van belang de historische context hiervan te onderzoeken.

De doelstelling van deze scriptie is om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de visie van hervormde en gereformeerde theologen op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk na 1945, en om dit in een maatschappelijk kader te plaatsen. Op basis van deze doelstelling ben ik gekomen tot de volgende tweeledige vraagstelling: hoe keken na 1945 hervormde en gereformeerde theologen aan tegen mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk? Hoe hangt deze visie samen met maatschappelijke ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg?

Uitgaande van de doel- en vraagstelling heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

---

¹ Zie bijvoorbeeld: Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland, *De gemeente en de geestelijk gehandicapten* (Utrecht 1967), Brezet-Brouwer, L.G., *Ieder in zijn eigen taal. Geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten* (Nijkerk 1977), Jörg, J.C.H., *De deelneming aan het avondmaal. De plaats van jongeren in een luisterende en vierende gemeente* ('s-Gravenhage 1974), en Spilt, G., *De gemeente als smidse voor de oecumene. Handreiking voor het plaatselijk oecumenisch handelen* ('s-Gravenhage 1979).

- Welke ontwikkelingen maakte de verstandelijk gehandicaptenzorg in Nederland door na 1945?
- Wat is de visie van hervormde en gereformeerde theologen op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk, en welke argumenten worden daarbij gegeven?
- Wat is de taak van de kerken omtrent mensen met een verstandelijke handicap volgens hervormde en gereformeerde theologen?
- Hoe verhouden de visies van de hervormde en gereformeerde theologen zich tot de ontwikkelingen in de maatschappij?
- In hoeverre zijn de maatschappelijke en theologische visies terug te vinden in de praktijk, met als casus *Voorzet*, een praktisch kwartaalblad?

Opzet en hoofdstukindeling

Na het inleidende hoofdstuk beschrijf ik in hoofdstuk twee de ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg na 1945. Hierbij zal ik ook de terminologie en de wetenschappelijke modellen bespreken die in deze periode gebruikt werden in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. Dit is van belang om een goed beeld te krijgen van de maatschappelijke context waarin kerken in het verleden functioneerden.

In hoofdstuk drie onderzoek ik de visie van hervormde en gereformeerde theologen op mensen met een verstandelijke handicap. Ik zal nagaan wat de verschillende theologen over de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk hebben geschreven, welke overwegingen zij hierbij hadden en wat zij als taak van de kerken beschouwden. Daarna zal ik onderzoeken hoe de visies van de besproken theologen in relatie staan met de in hoofdstuk twee beschreven ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg.

In hoofdstuk vier bespreek ik het kwartaalblad *Voorzet*. Ik beschrijf zowel de achtergronden van het blad als de inhoud. Daarna zal ik nagaan in hoeverre dit blad de maatschappelijke en theologische visies weergeeft. Tot slot zal in hoofdstuk vijf een samenvatting en conclusie gegeven worden.

Methode

Voor deze scriptie zal literatuuronderzoek worden verricht. Ik zal gebruik maken van algemene literatuur over de geschiedenis van de ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg in Nederland. Verder zal ik de boeken van verschillende theologen analyseren waarin de visie op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk uitgebreid wordt besproken. Tot slot zal ik voor de casus gebruik maken van het kwartaalblad *Voorzet*. Ik zal alle jaargangen onderzoeken, die liepen van 1987 tot 2001.

2. Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg: van gunst tot recht

Wetenschappelijke modellen en visies op de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap volgen elkaar snel op in de tweede helft van de 20^e eeuw in Nederland. Vanuit deze modellen en visies wordt gehandeld in de maatschappij. Dit komt tot uiting in ontwikkelingen in de zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap. Ook veranderingen van benaming voor deze mensen geven uitdrukking aan een andere manier van kijken naar en een andere houding ten opzichte van hen. Hetzelfde geldt voor wijzigingen in de definitie van verstandelijke handicap.

In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken welke veranderingen in naam en definitie er in de loop der jaren zijn geweest, en met welke ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg dit in verband staat. Ik zal eerst bespreken welke benamingen mensen met een verstandelijke handicap in de loop van de tijd gehad hebben, en welke definities van verstandelijke handicap geformuleerd werden. Dan zal ik de elkaar opvolgende zorgmodellen bespreken, en vervolgens de belangrijkste ontwikkelingen in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap in de tweede helft van de 20^e eeuw.

2.1 Terminologie

Door de eeuwen heen zijn er verschillende benamingen en beelden geweest voor mensen met een verstandelijke handicap. Ze werden beschouwd als vervloekten, duivelskinderen en ziellozen, maar ook als object van amusement, als zotten en narren. Ze werden soms gezien als minder dan mensen, behorend tot een andere soort of zelfs tot de dierenwereld. Soms werden ze gezien als mensen die hulp nodig hebben en zelfs als mensen die in contact staan met het bovennatuurlijke.² In de loop van de geschiedenis zijn verschillende benamingen gebruikt, waaronder achterlijken, zwakken van geest, krankzinnigen, gekken, dollen, onnozelen en gebrekkigen. In de loop van de 19^e eeuw werden termen systematischer gehanteerd en sprak men van zwakzinnigheid en, in wetenschappelijke kringen, van oligofrenie.

Na 1900 werd zwakzinnigheid op basis van het intelligentiequotiënt (IQ) onderverdeeld in idiotie, imbeciliteit en debiliteit. Idioten hadden een IQ beneden 40. Over het algemeen werden zij verstandelijk vergeleken met een kind tot drie jaar oud. Imbecielen hadden een IQ tussen 40 en 60. De verstandelijke vermogens waren dan ongeveer gelijk aan een kind tussen vier en zeven jaar. En debielen hadden een IQ tussen 60 en 80. Zij werden verstandelijk gelijkgesteld aan het niveau van een kind tussen zeven en tien jaar.³

Geleidelijk aan werden de vaktermen in het dagelijks leven echter gebruikt als scheldwoorden. In de jaren zeventig werd daarom steeds meer het begrip ‘geestelijk gehandicapt’ gebruikt, maar ook hier kwam weerstand tegen. De term geestelijk kon namelijk ook de associatie met geesteszieken en psychisch gestoorde mensen oproepen. Daarom werd sinds de jaren tachtig ook wel de benaming ‘verstandelijk gehandicapt’ in gebruik genomen.⁴ Nog weer later, vanaf de jaren negentig, spreekt men liever van ‘mensen met een verstandelijke handicap’. Met deze term komt de nadruk op de mens te liggen, en niet meer

---

² Trapman, A., *De minste allermeest. Wat hebben in Gods naam de kerk en de ernstig zwakzinnigen elkaar te zeggen?* (Den Haag 1988) 28-32.

³ Beltman, H., *Buigen of barsten? Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000* (Groningen 2001) 19, en Hovenga, R., *Lifter of reisgenoot. Ontmoeting tussen kerk en geestelijk gehandicapten* (Kampen 1969) 14-16.

⁴ Trapman, *De minste allermeest*, 26.

op de handicap. Eind jaren negentig begon men te spreken over ‘mensen met een verstandelijke beperking’. Tegenwoordig spreekt men soms ook wel over ‘mensen met mogelijkheden’. Aan de ene kant komt met de term mogelijkheden de nadruk te liggen op wat mensen wel kunnen, en niet op wat ze niet kunnen. Maar aan de andere kant is deze benaming niet specifiek genoeg want ieder mens heeft mogelijkheden, hoewel deze benaming het tegendeel lijkt te suggereren.

Ondanks dat ‘mensen met een verstandelijke handicap’ of ‘mensen met een verstandelijke beperking’ een hele mond vol is, roepen deze benamingen de minste weerstand op omdat hierin de nadruk ligt op het menszijn en toch ook de beperking van de verstandelijke vermogens weergeeft. Deze benamingen worden tegenwoordig het meest gebruikt en geaccepteerd, en daarom worden ze ook gebruikt in deze scriptie. Waar nodig zullen de historische benamingen gehanteerd worden. De benamingen lijken steeds omslachtiger te worden, en drukken de hoop uit om het verschijnsel verstandelijke handicap steeds beter onder woorden te brengen. Een nieuw begrip duidt aan dat de visie op het verschijnsel is veranderd, en moet dan ook in de historisch-maatschappelijke context gezien worden.

De verschillende, elkaar snel opvolgende benamingen geven eigenlijk al aan dat definities van verstandelijke handicap lange tijd omstreden zijn geweest. Ondanks de tekortkomingen van de definities, waren zij toch van groot belang. Ze werden gebruikt in de wetenschap en waren bijvoorbeeld bepalend voor de toegang tot gespecialiseerde voorzieningen toen de verstandelijk gehandicaptenzorg zich ontwikkelde tot een aparte tak. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de definities van de American Association of Mental Retardation (AAMR) internationaal toonaangevend. De AAMR is een gezaghebbende vereniging van voornamelijk psychiaters en psychologen in Amerika. Haar doel is om in de loop van de jaren de veranderende inzichten in het verschijnsel verstandelijke handicap te vatten in een eigentijdse definitie. De definities reflecteren dus veranderende visies op mensen met een verstandelijke handicap.

In Nederland was vanaf 1934 de definitie van de medicus Herderschêe de meest gangbare.⁵ Deze definitie luidde als volgt: “Wij noemen iemand zwakzinnig wanneer hij, op grond van zijn onvoldoende verstandelijke mogelijkheden, niet of slechts onder gunstige omstandigheden in staat is, zich in een eenvoudige positie in de maatschappij zelfstandig staande te houden”.⁶ Hieruit blijkt dat zwakzinnigheid deels opgevat werd als een sociaal begrip. Of iemand in staat is zich staande te houden in de maatschappij hangt namelijk af van de eisen die de samenleving stelt.

In 1959 kwam de AAMR met een nieuwe definitie waarin drie elementen gehanteerd werden, namelijk de IQ-score, het leervermogen en het sociale aanpassingsvermogen. Deze definitie luidde: “Verstandelijke handicap verwijst naar benedengemiddeld algemeen intellectueel functioneren dat ontstaat in de ontwikkelingsperiode en samen gaat met beschadigingen in de ontwikkeling, het leervermogen en de sociale aanpassing”. In de definitie van de AAMR uit 1961 werd de beschrijving van de ‘beschadigingen’ samengevat in de formulering “...beschadiging van het aanpassingsvermogen”.⁷ De grootste vernieuwing

---

⁵ Klijn, A., *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 10.

⁶ Herderschêe, D., *Achterlijke kinderen* ('s-Gravenhage 1934) 13.

⁷ De Engelse tekst uit 1959 luidde als volgt: “Mental retardation refers to subaverage general intellectual functioning which originates during the developmental period and is associated with impairments in maturation, learning, and social adjustment”. Twee jaar later luidde de definitie als volgt: “Mental retardation refers to subaverage general intellectual functioning which originates during the developmental period and is associated with impairment in adaptive behavior”. Kraijer, D.W., *Zwakzinnigheid, autisme en aan autisme verwante stoornissen. Classificatie, diagnostiek, prevalentie, specifieke problematiek, opvoeding en behandeling* (Lisse 1994) 29 en http://www.aamr.org/content_104.cfm.

was de invoering van het sociale aanpassingsvermogen als criterium. Ook belangrijk was de verhoging van de bovengrens van de IQ-score van 80 naar 85. Er werden vijf niveaus onderscheiden, namelijk borderline, licht, matig, ernstig en diep.⁸

De bovengrens van een IQ-score van 85 werd echter een probleem. Als dit werd aangehouden kon ongeveer 16% van de Nederlandse bevolking het label ‘zwakzinnig’ krijgen, omdat het in de praktijk gebruikelijk was om bijna uitsluitend het IQ als criterium te nemen. Een belangrijk bezwaar was dat veel van de kinderen die het label borderline kregen, alleen leerproblemen op school hadden, terwijl buiten de school hun gedrag acceptabel was. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen, werd in 1973 een nieuwe definitie uitgebracht door de AAMR. De belangrijkste veranderingen waren de verlaging van de bovengrens van het IQ naar 70, een hernieuwde nadruk op de relatie tussen intellectueel vermogen en het aanpassingsvermogen, en het niveau borderline werd verwijderd.

In 1992 was er opnieuw sprake van een drastische herziening. De nieuwe definitie luidde als volgt: “Verstandelijke handicap verwijst naar wezenlijke beperkingen in het functioneren. Dit wordt gekenmerkt door een benedengemiddeld intellectueel functioneren, dat samengaat met hiermee verband houdende beperkingen in aanpassingsvaardigheden, in twee of meer van de volgende gebieden: communicatie, zelfredzaamheid, wonen, sociale vaardigheden, gebruik van de samenleving, zelfbepaling, gezondheid en veiligheid, leervaardigheden, vrije tijd en werk. Verstandelijke handicap wordt duidelijk voor de leeftijd van 18 jaar”.⁹ De bovengrens van het IQ werd hier weer verhoogd naar 75.

Er liggen vier vooronderstellingen ten grondslag aan deze definitie, die belangrijk zijn voor de visie op mensen met een verstandelijke handicap. Ten eerste moet bij het diagnostisch onderzoek rekening gehouden worden met verschillen in cultuur, taal, communicatie en gedrag. Ten tweede doen de beperkingen in aanpassingsvaardigheden zich voor in de context van de sociale omgeving die typerend is voor leeftijdsgenoten, en ze leiden tot individuele behoeften aan ondersteuning. Ten derde wordt erkend dat beperkingen in aanpassingsvaardigheden vaak naast andere sterke adaptieve vaardigheden of persoonlijke capaciteiten bestaan. En ten slotte meent men dat het totale functioneren van iemand met een verstandelijke handicap zal verbeteren door passende ondersteuning gedurende een langere periode. De nieuwe nadruk op het functioneren, leidt ertoe dat niet de intellectuele vermogens geclassificeerd moeten worden (een lichte, matige, ernstige of diepe verstandelijke handicap), maar de benodigde mate van ondersteuning (incidenteel, beperkt, uitgebreid of intensief). Verder wordt er gewezen op het belang van een goede diagnose en classificatie van verstandelijke handicap vanuit de verschillende dimensies, omdat iedere persoon met een verstandelijke handicap een complex en uniek mens is.¹⁰

Uit deze nieuwe definitie en de vooronderstellingen blijkt dat de visie op mensen met een verstandelijke handicap veranderd is.¹¹ De handicap wordt niet meer gezien als een kenmerk van een individu, maar als een uitdrukking van de wisselwerking tussen enerzijds een persoon met beperkte intellectuele mogelijkheden en anderzijds de leefomgeving. Een verstandelijke handicap drukt dus niet meer een afwijking of stoornis uit, maar een manier van dagelijks

---

⁸ Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie*, 10.

⁹ De Engelse tekst luidde als volgt: “Mental retardation refers to substantial limitations in present functioning. It is characterized by significantly subaverage intellectual functioning, existing concurrently with related limitations in two or more of the following applicable adaptive skill areas: communication, self-care, home living, social skills, community use, self-direction, health and safety, functional academics, leisure, and work. Mental retardation manifests before age 18”. American Association on Mental Retardation, *Mental retardation. Definition, classification, and systems of support* (9e druk; Washington 1992) 5.

¹⁰ American Association on Mental Retardation, *Mental retardation*, ix-x (1992).

¹¹ In 2002 heeft de AAMR een nieuwe versie van de definitie uitgebracht, maar deze wijkt niet essentieel af van de versie van 1992. Het betreft een nadere uitwerking en verfijning. Zie American Association on Mental Retardation, *Mental retardation. Definition, classification, and systems of support* (10e druk; Washington 2002).

functioneren. De beperkingen in het functioneren leiden tot behoeften aan ondersteuning, en die ondersteuning kan het functioneren positief beïnvloeden. Dit alles wijst erop dat er aandacht is gekomen voor de persoon achter de handicap, en dat men niet meer aan het unieke van de mens voorbij wil gaan.

Hoewel de AAMR-definitie de voorkeur geeft aan een indeling naar ondersteuningsbehoefte, wordt bij het hanteren van het begrip verstandelijke handicap nog vaak gebruik gemaakt van verschillende gradaties gebaseerd op de hoogte van het IQ. Vaak wordt hierbij de onderverdeling van het internationaal classificatiesysteem Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM) gebruikt. De vierde editie (DSM-IV) verscheen in 1994.¹² In de DSM-IV is het niveau van intellectueel functioneren als volgt onderverdeeld:

- lichte verstandelijke handicap: IQ 50/55-70;
- matige verstandelijke handicap: IQ 35/40-50/55;
- ernstige verstandelijke handicap: IQ 20/25-35/40;
- diepe verstandelijke handicap: IQ lager dan 20/25.¹³

De steeds wisselende benamingen en definities van verstandelijke handicap geven aan hoe moeilijk het voor de samenleving is om met deze groep afwijkende mensen om te gaan en hen een plaats te geven. De benaming die mensen met een verstandelijke handicap op een bepaald moment kregen, vloeide voort uit maatschappelijke ontwikkelingen en het had grote invloed op de beeldvorming in de samenleving.

2.2 Wetenschappelijke modellen en visies

In alle wetenschappen worden modellen en theorieën gebruikt om de werkelijkheid te analyseren en te beschrijven, en van daaruit te handelen. In de zorg worden dat zorgmodellen genoemd. Deze modellen worden als ideaaltypen gezien. De theorie achter elk model is historisch bepaald, afhankelijk van de situatie in de samenleving en van de opvattingen van de wetenschappers. Mede door ontwikkelingen in de maatschappij blijven de theorieën ook veranderen, en wordt het ene model vervangen door het andere. Dit gaat altijd geleidelijk, en in de praktijk bestaan de modellen soms naast elkaar.¹⁴ Het kan ook voorkomen dat in een bepaalde periode meerdere modellen een plaats hebben. Een model met achterliggende theorieën wordt in de wetenschappelijke literatuur ook wel een paradigma genoemd, en een overgang naar een ander model heet dan een paradigmaverschuiving.¹⁵

Ook in de verstandelijk gehandicaptenzorg wisselen wetenschappelijke modellen elkaar af. Elk model bevat opvattingen en visies op mensen met een verstandelijke handicap. Deze visies bepalen de houding die men inneemt tegenover deze mensen, en de rol die voor hen is weggelegd. Bovendien bepaalt men op deze manier welke zorg er nodig is, en hoeveel. De modellen kunnen echter verschillen in benaming, beschrijving en uitleg.

Ik zal hieronder een chronologisch overzicht geven van de zorgmodellen die onderscheiden worden in de verstandelijk gehandicaptenzorg in de 20^e eeuw. In het algemeen worden de volgende modellen genoemd: het medisch model, het ontwikkelingsmodel en het ondersteuningsmodel. Zij geven de belangrijkste omslagpunten aan in de geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap na de Tweede Wereldoorlog. Naast deze hoofdmodellen worden nog modellen genoemd die als vertakkingen te beschouwen zijn. Ik

---

¹² In 2000 is DSM-IV-TR uitgekomen, wat een tekstrevisie van DSM-IV is. De onderverdeling is niet veranderd in deze versie.

¹³ American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 39-41.

¹⁴ Beltman, *Buigen of barsten*, 113-114.

¹⁵ Gennep, A.T.G. van, *Paradigma-verschuiving in de visie op zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Maastricht 1997) 5.

zal eerst de hoofdmodellen behandelen, die de belangrijkste omslagpunten in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap weergeven. Daarna zal ik de andere, minder vaak onderscheiden modellen bespreken.

Medisch model

Het medisch model wordt ook wel het institutioneel model of het klinisch model genoemd. Dit model kreeg voor de Tweede Wereldoorlog voet aan de grond door medische ontdekkingen over de oorzaken van verstandelijke handicaps en theorieën over erfelijkheid. In de jaren na de oorlog gingen de zaken onveranderd verder. Artsen kregen steeds meer invloed op de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. De gehandicapte wordt gezien als een patiënt, hij is ziek en een genetische afwijking of beschadiging is de oorzaak van de zwakzinnigheid. Dit is niet te genezen. Volgens dit model horen gehandicapten verpleegd en verzorgd te worden in een medische setting. De zwakzinnigeninrichting wordt bestuurd door artsen en zusters in uniform, en gehandicapten leven in een geïsoleerde omgeving. De nadruk ligt op onderzoek, diagnose en behandeling. Er is geen aandacht voor persoonlijke ontwikkeling, omdat men ervan uitgaat dat er geen kans op verbetering is. De inrichting zelf, waar gehandicapten gescheiden van de buitenwereld leven, wordt voorgesteld als een op zichzelf staande samenleving, die de patiënten rust, zekerheid en veiligheid biedt.¹⁶

Ontwikkelingsmodel

Rond 1960 trokken de vele wetenschappelijke onderzoeken in de inrichtingen ook gedragswetenschappers aan. In eerste instantie werkten zij mee aan medische onderzoeken, maar in de loop van de jaren zestig gingen zij zich bezighouden met het gedrag en de ontwikkelingsmogelijkheden van de bewoners. Langzaamaan kregen gedragswetenschappers het in de inrichtingen voor het zeggen. Dit resulteerde in de jaren zeventig in het ontwikkelingsmodel. Hier ligt de nadruk niet meer op een biologische beschadiging, maar op groei en ontwikkeling. Vernieuwend in deze visie is dat men ervan uitgaat dat mensen met een verstandelijke handicap dezelfde ontwikkeling doormaken als mensen zonder handicap, maar dan wel langzamer. Er is met name aandacht voor training en onderwijs. In dit model worden mensen met een verstandelijke handicap gezien als levenslange leerlingen. In de praktijk worden naar aanleiding van het ontwikkelingsmodel de principes van normalisatie en integratie gehanteerd, zodat mensen met een verstandelijke handicap in zo normaal mogelijke omstandigheden kunnen leven om ruimte te geven aan hun ontwikkeling.¹⁷

Ondersteuningsmodel

Een andere benaming voor dit model is het kwaliteit-van-bestaan-model of het burgerschapsmodel. Dit model kwam rond 1990 op en bestaat feitelijk uit onderdelen van het voorgaande model, maar dan in een nieuwe samenstelling. Van Gennep noemt vier kenmerken. Ten eerste horen mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige burgers te leven in de samenleving. Ten tweede moeten zij leren om zelf keuzes te maken, zodat zij controle krijgen over hun eigen leven. Ten derde moeten zij in deze ontwikkeling ondersteund worden. Van Gennep omschrijft het begrip ondersteuning als 'het toegang geven van de betrokken persoon tot voor hem belangrijke kennis, middelen en relaties die nodig zijn om in de samenleving te kunnen wonen, werken en recreëren'. Als laatste

---

¹⁶ Beltman, *Buigen of barsten*, 115.

¹⁷ Tonkens, E., en Weijers, I., 'De geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap', in: Gemert, G.H. van, en Minderaa, R.B., *Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Assen 1997) 15-32, aldaar 25-26, en Beltman, *Buigen of barsten*, 115.

kenmerk noemt hij de kwaliteit van het bestaan. Dit is de ultieme doelstelling van het ondersteuningsmodel. Hieronder verstaat hij het zelf vorm en inhoud geven aan het eigen bestaan volgens algemeen-menselijke en specifieke basisbehoeften, onder normale leefomstandigheden en leefpatronen, zodanig dat de betrokkene tevreden is met het eigen bestaan.¹⁸

De kern in dit model is de visie dat mensen met een verstandelijke handicap volwaardige burgers zijn die ondersteuning van anderen nodig hebben om te kunnen participeren in het maatschappelijk leven. De centrale uitgangspunten van deze benadering zijn de basisbehoeften van mensen met een verstandelijke handicap zelf. Ondersteuning wordt hier gezien als een vervanging van het begrip zorg, omdat dit begrip doet denken aan de betuttelende omgang van vroeger. Belangrijke onderdelen die centraal staan in dit model zijn de principes van normalisatie en integratie, en de mogelijkheid tot ontwikkeling.

Zoals gezegd worden er, naast deze modellen die de belangrijkste omslagpunten in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap weergeven, soms nog andere modellen onderscheiden. Deze kunnen worden beschouwd als vertakkingen van bovengenoemde modellen, omdat ze ofwel een andere interpretatie van een model verwoorden, ofwel een principe aanduiden die uiting geeft aan een van bovengenoemde modellen.

Leef- en relatiemodel

Het leef- en relatiemodel wordt door Beltman genoemd als een vertakking van het ontwikkelingsmodel, die opkomt in de jaren zeventig. Dit model wordt ook wel het acceptatiemodel genoemd. Hierin wordt zelfontplooiing opgevat als de beste manier van ontwikkelen. De ontwikkeling moet niet gestuurd worden door allerlei deskundigen, met als doel aanpassing aan de maatschappij. Er moet juist ruimte zijn voor de eigenheid van de mens. De gehandicapte moet zichzelf kunnen zijn, en aanvaard worden zonder dat er ingegrepen hoeft te worden om ze normaal te doen lijken of ze iets aan of af te leren.¹⁹

Gedragsmodel

Beltman noemt het gedragsmodel als tweede vertakking van het ontwikkelingsmodel, die ook opkomt in de jaren zeventig. Het is gebaseerd op de relatie tussen gedrag en de reactie die dat gedrag oproept in de omgeving. Dit model gaat uit van de leer van gedragsmodificatie. Het doel is om gehandicapten gewenst gedrag aan te leren en ongewenst gedrag af te leren, door middel van een systeem van belonen en straffen. Ontwikkeling wordt hier gezien als het aanleren van wenselijk gedrag. Mensen met een verstandelijke handicap worden dus eigenlijk niet gezien als mensen met ontwikkelingsmogelijkheden, maar als passieve en reactieve mensen.²⁰

Normalisatiemodel

Normalisatie kan gezien worden als een nadere invulling van het ontwikkelingsmodel, maar kan ook geïnterpreteerd worden als een apart model.²¹ De kern van normalisatie is dat mensen met een verstandelijke handicap in zo normaal mogelijke leefomstandigheden moet kunnen leven. Dat betekent een normaal dag-, week-, en jaarritme en normale fasen van de levensloop, in normale woon-, werk- en onderwijsomstandigheden. Hierdoor

---

¹⁸ Van Gennep, *Paradigma-verschuiving*, 25-28.

¹⁹ Beltman, *Buigen of barsten*, 117-118.

²⁰ Beltman, *Buigen of barsten*, 116, en Nusselder, I., *Het zal ons een zorg zijn. Geestelijke verzorging van mensen met een verstandelijke handicap in een veranderende context*, Doctoraalscriptie (Groningen 2002) 13.

²¹ Van Gennep, *Paradigma-verschuiving*, 6, en Nusselder, *Het zal ons een zorg zijn*, 13.

worden de meest gunstige omstandigheden gecreëerd om als individu tot ontwikkeling te komen.

Integratiemodel

Een principe dat in het algemeen gezien wordt als een middel om tot normalisatie te komen, is het integratieprincipe. Soms wordt ook dit principe als apart model weergegeven. Integratie is gebaseerd op de opvatting dat alle leden van de samenleving de gelegenheid moeten krijgen om op een gelijkwaardige wijze te participeren in het maatschappelijk leven. Dit model richt zich tegen de geslotenheid van inrichtingen. In een geïsoleerde omgeving zou men een ontwikkelingsachterstand oplopen. Juist door deelname aan bestaande voorzieningen in de maatschappij, kan de meest 'normale' situatie bereikt worden.²²

Op basis van bovengenoemde modellen vinden er in de zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap veranderingen plaats. In de maatschappij komt dit het meest zichtbaar tot uiting in de woonomstandigheden van mensen met een verstandelijke handicap. Deze ontwikkelingen zal ik nu in chronologische volgorde bespreken, en relateren aan de zorgmodellen.

2.3 Maatschappelijke ontwikkelingen

In het begin van de 20^e eeuw kwam er in Nederland geleidelijk aparte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap op. In 1909 bestonden er vier zwakzinnigeninrichtingen, terwijl driekwart van de mensen met een verstandelijke handicap die niet meer thuis woonden in krankzinnigengestichten werden verpleegd. In de inrichtingen moest verpleging alle aandacht krijgen, omdat ontwikkeling niet mogelijk werd geacht. Deze opvatting in combinatie met het feit dat in de jaren dertig de eerste theorieën over erfelijkheid ontwikkeld werden, vormen de basis voor het medisch model. Medici kregen belangstelling voor mensen met een verstandelijke handicap, met name voor de oorzaken en preventie van de handicaps. Het grootste deel van de mensen met een verstandelijke handicap woonde echter voor de Tweede Wereldoorlog gewoon thuis of bij familie. Men ging er van uit dat zij niet opgevoed hoefden te worden, omdat ontwikkeling niet haalbaar was.²³

In eerste instantie veranderde er na de Tweede Wereldoorlog niet veel in de verstandelijk gehandicaptenzorg. De overheid concentreerde zich op de wederopbouw van het land, en de prioriteiten lagen bij de economie en de woningbouw. Er werd gestreefd naar uitbanning van de werkeloosheid. In dit opzicht konden mensen met een verstandelijke handicap geen bijdrage leveren aan de wederopbouw. Hierdoor en uit angst voor het afwijkende, werden steeds meer mensen met een verstandelijke handicap opgenomen in inrichtingen. De inrichtingen raakten overvol, dus zij werden in de loop van de jaren uitgebreid en nieuwe inrichtingen werden gebouwd. Conform de verzuiling hadden deze inrichtingen een protestantse, katholieke of neutrale grondslag. De voor de oorlog begonnen belangstelling van medici voor de oorzaken van verstandelijke handicaps, nam toe. In de inrichtingen stond verpleging en medische zorg centraal. Bewoners leefden in grote groepen op slaap- en dagzalen, vrouwen en mannen op aparte afdelingen. Er werd van bewoners verwacht dat zij naar vermogen meewerkten in de instelling, bijvoorbeeld in het huishouden of in de tuin. Ze leefden geïsoleerd van de samenleving. Vaak stond er zelfs een hek rond de inrichting.²⁴

---

²² Nusselder, *Het zal ons een zorg zijn*, 13.

²³ Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 18.

²⁴ Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 21.

Hoewel dus in het dagelijks leven van bewoners niet veel veranderde, kwamen er na 1945 toch ontwikkelingen op gang die leidden tot vernieuwing in de zorg vanaf de jaren vijftig. Het belangrijkste waren nieuwe medische ontdekkingen over de oorzaken van verstandelijke handicaps. Eerder zag men een verband tussen handicaps en verderfelijk gedrag zoals prostitutie, alcoholisme en armoede. Nu werd een verstandelijke handicap gezien als een lichamenlijk defect. Er kwam daardoor steeds meer interesse voor wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken en preventie van verstandelijke handicaps, en ook dit stimuleerde de groei van inrichtingen. In grote inrichtingen waren namelijk voldoende onderzoeksobjecten aanwezig voor het verkrijgen van betrouwbare gegevens. Een ander aspect dat invloed had op de groei van de inrichtingen, was de gezinsideologie aan het eind van de jaren vijftig. Dit zette aan tot uithuisplaatsing van verstandelijk gehandicapte kinderen, omdat zij een bedreiging vormden voor het evenwicht in het gezin.²⁵

Tegen deze achtergrond ontstond in de jaren vijftig een nieuw verschijnsel, namelijk de oudervereniging. Door de nieuwe medische theorieën over de oorzaken van verstandelijke handicaps was de aandacht verschoven van het sociale milieu naar het lichamenlijk defect. Hierdoor werden gezinnen met een verstandelijk gehandicapt kind minder stigmatiserend bekeken. Het was immers niet hun eigen schuld dat het kind een handicap had. Ouders hoefden zich niet meer te schamen, want het kon iedereen overkomen. Zij kregen een groter zelfbewustzijn en durfden aandacht te vragen voor het lot van hun kinderen. Een grote stimulans voor dit zelfbewustzijn was ook de opkomst van boeken waarin ouders van verstandelijk gehandicapte kinderen hun ervaringen deelden.²⁶ Contact met lotgenoten stelde ouders in staat hun ervaringen uit te wisselen, en door middel van ouderverenigingen konden ze gezamenlijk hun belangen en die van hun kinderen behartigen. In overeenstemming met het verzuilde leven in de jaren vijftig, hadden de verenigingen een protestants, katholiek of neutraal uitgangspunt.²⁷

Pas in de jaren zestig kregen ouderverenigingen daadwerkelijk invloed op het beleid. Zij probeerden de beeldvorming van mensen met een verstandelijke handicap te beïnvloeden en druk uit te oefenen op de politiek. Er waren ouders die voor hun kinderen kleinschaliger woonvoorzieningen wilden, dichterbij hen in de buurt, waar hun kinderen een normaler leven zouden leiden en waar zij vaker op bezoek konden komen. Omdat directies van de inrichtingen niet mee wilden werken aan de wensen van de ouders, hebben ouderverenigingen plaatselijk zelf gezinsvervangende tehuizen (GVT's) en dagverblijven opgericht. Deze tak van zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap werd later semimurale zorg genoemd, en splitste zich dus af van de intramurale zorg van de inrichtingen.²⁸

In de jaren zestig kreeg uiteindelijk de wetenschappelijke belangstelling invloed op het dagelijks leven in de zwakzinnigeninrichtingen. De onderzoeken hadden ook gedragswetenschappers aangetrokken, die werden ingezet bij onderzoek, observatie en diagnose. In eerste instantie beschouwden gedragswetenschappers, zoals psychologen en pedagogen, de bewoners als interessant onderzoeksmateriaal. Maar al snel gingen zij zich bezighouden met hun gedrag en ontwikkelingsmogelijkheden. De dominantie van de medicus werd geleidelijk vervangen door die van gedragswetenschappers.²⁹ Dit vormde de basis van het ontwikkelingsmodel.

Nu de zwakzinnigenzorg zich steeds meer verzelfstandigde, werden de inrichtingen door de overheid gestimuleerd tot een deskundige aanpak. Een inrichting werd bijvoorbeeld pas

---

²⁵ Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 22.

²⁶ Voorbeelden van boeken waarin ouders hun ervaringen deelden, zijn: Hoeven, J. van der, *Scheel engeltje* (Amsterdam 1949), en Buck, P.S., *Het meisje dat niet groeien kon* (Utrecht 1951).

²⁷ Beltman, *Buigen of barsten*, 153.

²⁸ Beltman, *Buigen of barsten*, 155.

²⁹ Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 26.

officieel als zwakzinnigeninrichting erkend als zij een geneesheer-directeur aan het hoofd hadden staan, en een uitgebreide deskundige staf. Erkenning van de inrichting was noodzakelijk voor de financiering. Ook moest een gespecialiseerde Z(wakzinnigen)-opleiding van de inrichting gestimuleerd worden om de deskundigheid van medewerkers te bevorderen, maar deze opleidingen werden pas in 1978 formeel erkend. De nieuwe eisen leidden ertoe dat de intramurale zorg voor mensen met een verstandelijke handicap steeds meer geconcentreerd werd in aparte inrichtingen. Psychiatrische inrichtingen verwelkomden het scheiden van krankzinnigen en zwakzinnigen. De psychiatrische inrichting veranderde namelijk van verblijfsinrichting tot een ziekenhuis waar men genezen werd om vervolgens weer naar huis terug te keren, maar voor mensen met een verstandelijke handicap gold dit niet.³⁰

De invoering van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) per 1 januari 1968 zorgde voor een enorme groei in het aantal inrichtingsplaatsen. Achtergrond hierbij was het ontstaan van de verzorgingsstaat. Vanuit maatschappelijke solidariteit werd de zorg voor zwakkere groepen een collectieve zaak, mogelijk gemaakt door de economische groei. De AWBZ was de laatste in rij van sociale verzekeringen, zoals de Algemene Ouderdomswet (AOW, 1957) en de Algemene Kinderbijslagwet (AKW, 1963). Voor 1968 gold de Armenwet uit 1854, waar bepaald was dat iemand alleen in aanmerking kwam voor vergoeding van het verblijf in een inrichting, als er geen familielid was die dit kon betalen. Concreet betekende dit dat ouders hun kind alleen in een inrichting konden plaatsen als ze op het bestaansminimum leefden, of als ze zo rijk waren dat ze zelf een plaats konden betalen. Vanaf 1968 nam de overheid de verantwoordelijkheid voor de gehandicaptenzorg op zich. Vanaf toen had elke verstandelijk gehandicapte recht op volledige vergoeding van de kosten van een inrichtingsplaats uit de AWBZ, ongeacht het inkomen van familieleden. Van groot belang hierbij is dat in de eerste jaren alleen de inrichtingen onder de AWBZ vielen. Dit had tot gevolg dat inrichtingen bevoorrecht werden ten opzichte van de semimurale voorzieningen. Door deze financiële zekerheid kon de intramurale zorg zich nog meer gaan uitbreiden, waardoor Nederland het land werd met in verhouding het grootste aantal inrichtingsplaatsen ter wereld.³¹

Tegelijkertijd ontstond in deze periode echter kritiek op de inrichting. Het werd als onmenselijk gezien om mensen met een verstandelijke handicap als afwijkend te behandelen, hen af te zonderen in grote groepen zonder scheiding tussen slapen, werken en recreëren. Vanaf begin jaren zeventig ging men ervan uit dat elke persoon met een verstandelijke handicap in staat was tot groei en ontwikkeling. Door de aandacht voor training en onderwijs ging men ook kijken naar de omgeving. Deze moest zo gewoon mogelijk zijn, omdat hierdoor gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling werden geschapen. In een inrichting werden mensen met een verstandelijke handicap belemmerd in hun ontwikkeling, in plaats van gestimuleerd. De zorg voor mensen met een verstandelijke handicap kwam in de publieke belangstelling te staan, ook de media besteedde er aandacht aan. Integratie en normalisatie werden veel gebruikte termen.³²

In de ontwikkeling van de inrichtingen in de jaren zeventig speelden maatschappelijke tendensen een rol, namelijk de groeiende democratisering en individualisering, en de roep om humanisering in de zorg. Ouders en medewerkers wilden meepraten over allerlei zaken, er werden ondernemingsraden en allerlei overlegvormen ingesteld, en oude werkwijzen kwamen ter discussie te staan. Als reactie op alle kritiek gingen de inrichtingen zich meer openstellen naar de samenleving. Belangrijke veranderingen waren het verkleinen van leefgroepen, een huiselijker organisatie en de mogelijkheid om meer zelfstandig te wonen op het inrichtingsterrein. Ook kwam er meer aandacht voor de privacy van bewoners. De wettelijke

---

³⁰ Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 24.

³¹ Beltman, *Buigen of barsten*, 184.

³² Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 27.

normen over de optimale omvang van de inrichting werden geleidelijk bijgesteld, van 700 begin jaren zeventig, via 500 eind jaren zeventig, naar idealiter 250, met een maximum van 400 begin jaren tachtig. Inrichtingen gingen zich soms ‘woon-, werk- en leefgemeenschap voor verstandelijk gehandicapten’ noemen.³³

De semimurale voorzieningen groeiden langzaam. Vanaf 1974 vielen dagverblijven onder de AWBZ, en vanaf 1976 de GVT's ook.³⁴ Dit ondersteunde de groei van deze voorzieningen enorm, vooral in de jaren tachtig. Hoewel de gezinsvervangende tehuizen door ouderverenigingen opgericht waren op basis van kritiek op de inrichtingen, werd hier eigenlijk niet anders gewerkt. De medewerkers hadden veelal de Z-opleiding van de inrichtingen gevolgd, en de ouders legden de nadruk op veiligheid en bescherming. Hierdoor werden de bewoners met veel zorg omringd, maar werden hun ontwikkelingsmogelijkheden onderschat. De nadruk lag op schoonhouden en wassen. Een goed verloop van de interne organisatie van het huis stond voorop, er heersten starre routines, de sociale contacten buiten de voorziening waren beperkt, alsook de keuzemogelijkheden van de bewoners.³⁵ Kortom, er heerste alsnog een inrichtingscultuur.

Maatschappelijke ontwikkelingen hadden ook de nodige invloed op de ouderverenigingen. Een belangrijk aspect was de emancipatie van de ouders. Zij werden mondiger en hadden kritiek op de professionals. Ze benadrukten de blijvende verantwoordelijkheid van ouders ten opzichte van de beperkte verantwoordelijkheid van deskundigen. Een belangrijk onderdeel van de emancipatie van de ouders was de groeiende aandacht voor de situatie van gezinnen met een verstandelijk gehandicapt kind. Het was van belang dat de verstandelijke handicap van een kind tijdig herkend werd, en dat er aansluitend adviezen en concrete ondersteuning aangeboden werd. Met de juiste begeleiding kon een kind langer thuis wonen.³⁶

De ontwikkelingen van de jaren zeventig zetten zich door in de jaren tachtig. Alle veranderingen stelden echter het bestaan van de inrichting als zodanig niet ter discussie. Tot ingrijpende veranderingen in de aard van de andere zorgvoorzieningen kwam het ook niet, omdat nog altijd de inrichtingscultuur overheerste. Dit was dan ook onderwerp van grote kritiek van de theoretici van het normalisatieprincipe. Genormaliseerde omstandigheden alleen zorgden er niet voor dat mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige burgers werden beschouwd. In dit opzicht liep Nederland ver achter op andere westerse landen, waar het normalisatiedenken uitmondde in grootschalige de-institutionalisatie. Dit was met name het geval in de Scandinavische landen, Engeland en de Verenigde Staten.³⁷ In Nederland werden de inrichtingen niet gesloten maar kleinschaliger opgezet. Er vond een omslag plaats in 1983, toen de overheid het advies overnam van de Stuurgroep Planning Zwakzinnigenzorg om voortaan de voorkeur te geven aan kleinschalige woonvoorzieningen.³⁸ In theorie werd er wel naar gestreefd dat bewoners van instellingen zouden verhuizen naar woonwijken, maar in de praktijk ging het niet zo snel.

De jaren tachtig was het tijdperk van hoge werkloosheid en een oplopend begrotingstekort. Het was een tijd van zakelijkheid en economische waarden, en de overheid voerde bezuinigingen door. Hierdoor en door het feit dat de samenleving steeds meer om verantwoording vroeg over het gevoerde beleid, namen economen, bedrijfskundigen en juristen de leiding van de inrichtingen over. Doordat inrichtingen zich steeds verdedigend hadden opgesteld tegenover vernieuwingen, liep de vernieuwingsijver vast en raakten de

---

³³ Beltman, *Buigen of barsten*, 77.

³⁴ Tonkens en Wijers, ‘De geschiedenis van de zorg’, 26.

³⁵ Beltman, *Buigen of barsten*, 84.

³⁶ Beltman, *Buigen of barsten*, 157.

³⁷ Meininger, H.P., ‘Kantelende zorg: kantelend diaconaat? Mensen met een verstandelijke handicap en diaconaal handelen’ in: Noordegraaf, H., e.a., *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat* (Kampen 2000) 141-166, aldaar 147.

³⁸ Tonkens en Wijers, ‘De geschiedenis van de zorg’, 30.

inrichtingen in zichzelf gekeerd. Doordat er eind jaren tachtig steeds meer wantoestanden openbaar werden gemaakt, werden de inrichtingen vanuit de samenleving gedwongen tot meer openheid. Ook onderzoek naar de behandeling van probleemgedrag kreeg hierdoor een nieuwe impuls.

Verder kwam er in deze jaren kritiek op de AWBZ. Deze wet werd eerder gezien als de basis van het Nederlandse systeem verstandelijk gehandicaptenzorg, omdat nergens anders het recht op voorzieningen zo stevig was vastgelegd. In de loop van de tijd werd het echter beschouwd als een wet die weinig flexibel was, omdat het alleen aanbodgericht werkte en mensen met een verstandelijke handicap slechts konden kiezen voor bestaande zorgvoorzieningen. Om de flexibiliteit te vergroten nam de overheid maatregelen in de vorm van aanvullende regels op de AWBZ.³⁹ Dit maakte de regelgeving erg complex.

In de jaren negentig werd in de maatschappij steeds meer de nadruk gelegd op waarden als individuele vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale netwerken. Vanaf halverwege de jaren tachtig won de gedachte steeds meer terrein dat verstandelijk gehandicapten geaccepteerd moesten worden zoals ze waren en dat ze de ruimte moesten krijgen om zich te ontwikkelen. In combinatie met de kritieken op het oude model resulteerde dit in het begin van de jaren negentig in het ondersteuningsmodel.

De overheid verwezenlijkte dit nieuwe model in de belangrijke overheidsnota 'De perken te buiten' in 1995, een meerjarenprogramma voor het gehandicaptenbeleid. De belangrijkste uitgangspunten hierin waren de omslag van aanbodgestuurde naar vraaggestuurde zorg, flexibilisering van wet- en regelgeving en grotere doelmatigheid door meer samenwerking. Mensen met een handicap dienden dezelfde kansen te krijgen als ieder ander mens in de samenleving. Ze moesten meer vrijheid krijgen om zelf keuzes te maken en minder afhankelijk zijn van dienstverleners.⁴⁰ Een belangrijk middel om deze zorgvernieuwing te realiseren is het in 1996 ingestelde Persoonsgebonden Budget (PGB), waarmee mensen met een verstandelijke handicap of hun ouders zelf zorg in kunnen kopen. Zo kunnen ze zelf bepalen welke hulp wanneer nodig is, en van welke organisatie ze die hulp willen. Dit alles benadrukt het burgerschap van mensen met een verstandelijke handicap, en het feit dat zij meetellen in de samenleving.

De ouderverenigingen hebben grote invloed gehad op dit nieuwe beleid, en op de instelling van het PGB. Ook hebben ze de beeldvorming van mensen met een verstandelijke handicap positief weten te beïnvloeden. In de jaren negentig waren belangrijke doelstellingen grotendeels gerealiseerd, zoals financieringen, nieuwe voorzieningen en medezeggenschap. Toch hebben de ouderverenigingen nog andere initiatieven opgepakt die door anderen waren blijven liggen, bijvoorbeeld de instelling van logeerhuizen. Verder kiezen zij tegenwoordig voor een meer concrete dienstverlening, zoals specifieke advisering en informatieavonden over bepaalde syndromen.⁴¹

De overheid werkte dus aan het daadwerkelijk vernieuwen van de zorg. Het huidige beleid heeft als doel dat instellingen geleidelijk zelf gaan deconcentreren naar kleinschalige woonvoorzieningen in de woonwijken. Het is de bedoeling dat mensen met een verstandelijke handicap op een volwaardige manier meedoen in de maatschappij, maar dat kan pas als die maatschappij hen als volwaardige burgers erkent. Mensen met een verstandelijke handicap worden tegenwoordig in de eerste plaats gezien als gewone mensen in gewone voorzieningen in de samenleving, in plaats van speciale mensen die speciale voorzieningen nodig hebben. Doordat mensen met een verstandelijke handicap midden in de samenleving terecht kwamen, heeft er een verandering plaatsgevonden in hun zelfbewustzijn. Ze treden meer naar buiten, kunnen zelf meer keuzes maken en worden uitgedaagd tot het nemen van

---

³⁹ Beltman, *Buigen of barsten*, 186.

⁴⁰ Beltman, *Buigen of barsten*, 169.

⁴¹ Beltman, *Buigen of barsten*, 160.

verantwoordelijkheid.⁴² Hierbij moet men zich wel bewust blijven dat zij ondersteuning nodig hebben om zich staande te houden in de maatschappij, en een sociaal netwerk is dan van groot belang.

2.4 Korte evaluatie

Aan het einde van dit hoofdstuk aangekomen, is het goed om te kijken of er antwoord is gegeven op de eerste deelvraag uit de inleiding. Deze luidt: Welke ontwikkelingen maakte de verstandelijk gehandicaptenzorg in Nederland door na de Tweede Wereldoorlog?

Ten eerste blijkt dat veranderingen van benamingen en definities al uitdrukking geven aan een veranderende visie op mensen met een verstandelijke handicap in de maatschappij. In plaats van zwakzinnigen, idioten, imbecielen en debielen, ging men spreken van ‘geestelijk gehandicapten’ en ‘verstandelijk gehandicapten’, tot uiteindelijk de benamingen ‘mensen met een verstandelijke handicap’ of ‘mensen met een verstandelijke beperking’ gebruikt gingen worden. Vanaf 1959 werden de definities van de American Association of Mental Retardation (AAMR) gangbaar. Sindsdien werden hierin de IQ-score, het leervermogen en het sociale aanpassingsvermogen gehanteerd. In praktijk blijkt echter dat de IQ-score bijna uitsluitend gebruikt werd als criterium. De bovengrens van de IQ-score schommelde tussen 85 en 70. In 1973 wees de AAMR nogmaals op het belang van de sociale dimensie. In 1992 werd de definitie grondig herzien, waardoor er nadruk werd gelegd op het functioneren in de sociale omgeving, dat verbeterd kan worden door passende ondersteuning.

De verhouding tussen zorgvrager en zorgverlener kwam duidelijk tot uiting in de verschillende zorgmodellen van waaruit men handelde. Mensen met een verstandelijke handicap kregen op deze manier verschillende rollen toebedeeld, variërend van de patiënt in het medisch model, de pupil of leerling in het ontwikkelingsmodel, tot rechtendragende burger in het ondersteuningsmodel.

Het meest duidelijk is een omwenteling zichtbaar in de visie op mensen met een verstandelijke beperking in de jaren negentig. In die tijd duidde zowel de benaming als de definitie en het zorgmodel op een meer individualistische benadering. Sindsdien gaat men uit van de unieke mens achter de handicap. De handicap wordt niet meer gezien als afwijking of stoornis in het individu, maar als een beperking in het dagelijks functioneren, in wisselwerking met de leefomgeving. De kern van de handicap is de behoefte aan ondersteuning. Dit alles wijst erop dat er aandacht is gekomen voor de unieke persoon achter de handicap.

Gold deze theorie ook in de praktijk? Na de Tweede Wereldoorlog groeiden zwakzinnigeninrichtingen zeer snel, waardoor mensen met een verstandelijke handicap weinig zichtbaar waren in de samenleving. Dit veranderde pas vanaf de jaren zestig. Vanaf toen werden er, op het initiatief van ouderverenigingen, gezinsvervangende tehuizen (GVT's) en dagverblijven opgericht. Dit was eigenlijk de eerste stap van de terugkeer van mensen met een verstandelijke handicap in de maatschappij. Tegelijkertijd kwam in wetenschappelijke kringen het besef dat mensen met een verstandelijke handicap in staat waren tot ontwikkeling. Langzamerhand kwam er kritiek op de inrichtingen. Desondanks groeiden de inrichtingen vanaf eind jaren zestig, omdat ze financieel werden ondersteund door de AWBZ. In de loop van de tijd zorgde kritiek vanuit de samenleving en de media ervoor dat inrichtingen zich meer gingen openstellen, en veranderingen doorvoerden in de vorm van kleinschaligheid.

Toen eind jaren zeventig de dagverblijven en GVT's ook onder de AWBZ vielen, groeide deze semimurale tak van de zorg enorm snel. De ouderverenigingen hebben ook bewerkstelligd dat verstandelijk gehandicapte kinderen langer thuis konden wonen, met de

---

⁴² Beltman, *Buigen of barsten*, 160.

nodige begeleiding. Hoewel in deze tijd het ontwikkelingsmodel nagestreefd werd, en de termen integratie en normalisatie veelvuldig gebruikt werden, overheerste nog altijd de inrichtingscultuur in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. Met andere woorden, genormaliseerde omstandigheden alleen zorgden er niet voor dat mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige burgers werden gezien. De jaren tachtig stonden in de verstandelijk gehandicaptenzorg verder in het teken van bezuinigingen en verzakelijking. Hoewel men in theorie streefde naar kleinschalige woonvoorzieningen voor bewoners van inrichtingen, kwam dit proces maar erg langzaam op gang. Begin jaren negentig wilde men, in het kader van het nieuwe ondersteuningsmodel, bewerkstelligen dat mensen met een verstandelijke handicap meer keuzevrijheid en dezelfde kansen als ieder ander kregen, en minder afhankelijk werden van zorgverleners. Het burgerschapspectief stond centraal. Een belangrijk middel om tot participatie in de maatschappij te komen, was de invoering van het Persoonsgebonden Budget (PGB) in 1996.

Al met al zijn mensen met een verstandelijke handicap de laatste decennia veel zelfstandiger geworden en worden ze meer aangesproken op hun capaciteiten dan voorheen. In eerste instantie werd in het ontwikkelingsmodel nog teveel de nadruk gelegd op trainingen en instructies om mensen met een verstandelijke handicap aan te passen aan de maatschappij. Later echter werd de nadruk gelegd op het burgerschap en de benodigde ondersteuning om volwaardig te participeren in de maatschappij. Helaas duurt het in de praktijk vaak lang voordat theorieën volledig doorgevoerd worden.

3. Theologische beschouwingen over mensen met een verstandelijke handicap in de kerk

In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de algemene beeldvorming ten aanzien van mensen met een verstandelijke handicap in de loop van de tijd veranderde. Dit is onderzocht aan de hand van de terminologie, zorgmodellen en ontwikkelingen in de maatschappij, met nadruk op de woonvoorzieningen voor mensen met een verstandelijke handicap. Kerken staan middenin de maatschappij. De kerkleden vormen samen een geloofsgemeenschap, maar dat betekent niet dat ze losstaan van de samenleving. Integendeel, zij komen in de samenleving als burgers bij elkaar en geven vorm aan het samen leven. Niet voor niets geeft de PKN op haar website aan dat zij ‘staat voor betrokkenheid op God, op mensen onderling en op de wereld’.⁴³

Net als de samenleving, heeft de kerk in het verleden dus ook te maken gehad met mensen met een verstandelijke handicap. Er is echter maar zelden aandacht besteed aan de theologische onderbouwing van de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk. Pas in de jaren zestig verscheen de eerste publicatie op het gebied van mensen met een verstandelijke handicap en de kerk. Opvallend is dat de eerste publicaties niet van de hand van theologen kwamen, maar van pedagogen, ouders en ouderverenigingen.⁴⁴ Pas in het begin van de jaren tachtig volgden beschouwingen van theologen. Vaak werden hierin praktische aanwijzingen gegeven voor de omgang met en integratie van mensen met een verstandelijke handicap in de christelijke gemeente.

Voor dit hoofdstuk heb ik mij gericht op theologische beschouwingen over mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk. Ik heb mij gericht op drie gereformeerde en hervormde theologen die dit vraagstuk grondig hebben behandeld, namelijk C.P. van Andel en A. Trapman in de jaren tachtig, en H.P. Meininger sinds de jaren negentig. Daarnaast is aan het eind van de jaren zestig nog een publicatie verschenen over dit onderwerp van de hand van een pedagoog, R. Hovenga, die ik ook zal bespreken. Ik zal me richten op de manier waarop deze vier auteurs tegen mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk aankeken. Op basis van de volgende vragen zal ik hun werk analyseren:

- Vanuit welke kerkelijke en theologische achtergrond schrijven de auteurs?
- Welk Godsbeeld en mensbeeld komt naar voren uit hun werk?
- Welk beeld van mensen met een verstandelijke handicap hanteren de auteurs?
- Wat is volgens de auteurs de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk?
- Wat vinden de auteurs over de kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap, en welke taak wacht de kerk hierin nog?
- Wat vinden de auteurs van de toenmalige ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg?

Tot slot zal ik de visies van de besproken theologen met elkaar vergelijken en onderzoeken hoe deze in relatie staan met de in hoofdstuk twee beschreven ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg.

---

⁴³ <http://www.pkn.nl/1/info.aspx?page=6197>.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: Centraal bond voor inwendige zending en christelijk maatschappelijk werk, *Godsdienstige benadering van het zwakzinnige kind* (Amsterdam 1964), Stilma, L., *Wuiven naar de dominee. De verstandelijk gehandicapte en de kerk* (Nijkerk 1979), en Veldhuizen, G. van, *Het afwijkende kind en de kerk* (Den Haag 1954).

3.1 Hovenga

Achtergrond

R. Hovenga was als sociaal-pedagoog werkzaam bij de Provinciale Stichting voor Christelijke Sociaal Pedagogische zorg en nazorg voor geestelijk gehandicapten in Noord-Nederland. Ook was hij verbonden aan het Christelijk Sociaal Pedagogisch centrum in Alkmaar. Vanuit zijn werk werd hij geconfronteerd met het gebrek aan kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap en hun ouders. Aan de ene kant merkte hij dat het geloof van ouders op de proef werd gesteld doordat zij moeite hadden met de aanvaarding en de zorg voor hun gehandicapte kind. Aan de andere kant ontdekte hij dat zij niets van de kerk verwachtten, of op dit punt al jarenlang teleurgesteld waren. Hovenga wilde met zijn werk de discussie over kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap en hun ouders nieuw leven inblazen.⁴⁵

Hovenga geeft in zijn werk niet specifiek aan vanuit welke christelijke denominatie hij schrijft. Het is duidelijk dat hij uit de protestantse hoek komt. Hij spreekt namelijk over predikanten, diensten, gemeentes, en ouderlingen, en niet over priesters, missen, parochies en pastoren. De predikanten die hij in zijn boek aanhaalt, geven geen eenduidig beeld van een denominatie. Hovenga citeert predikanten van verschillende protestantse gezindtes, veelal gereformeerd en hervormd, maar ook luthers en vrijgemaakt. Desondanks is uit zijn werk af te leiden dat Hovenga zeer waarschijnlijk gereformeerd is. Hij verwijst naar synodes van de Gereformeerde Kerken in Nederland, het Diakonaal Correspondentieblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland, en naar publicaties van het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Van deze laatste noemt hij de hervormde tegenhangers niet.⁴⁶

Godsbeeld en mensbeeld

Hovenga werkt geen uitgebreid theologisch Godsbeeld en mensbeeld uit. Wel noemt hij een aantal aspecten van waaruit een godsbeeld afgeleid kan worden. In het algemeen schetst Hovenga het beeld van een almachtig en alwetend God, wiens werken voor de mens niet altijd zichtbaar of begrijpelijk zijn. God is ook genadig, wat onder andere tot uiting komt in het genadeverbond. Uit genade heeft God de mens het eeuwig leven gegeven. De doop staat symbool voor de belofte van dit heil en het rijk van God.

De relatie tussen God en mens komt tot stand door de Heilige Geest, die door de doop werkzaam is in de mens. Het werk van de Heilige Geest is soms voor mensen zichtbaar, maar kan ook verborgen blijven.⁴⁷ Mensen zijn kinderen van God, geschapen naar Zijn beeld. De mens zelf heeft van nature een zwak geloof, maar verder kan hier niet veel over gezegd worden. Aan de ene kant is de mens namelijk in zijn geheel betrokken bij zijn geloof, maar aan de andere kant is het Gods werk in de mens. Geloof is geen resultaat uit menselijke redenering, maar het rust in God zelf. Daarom mag de nadruk in het christelijk geloof niet liggen op wat de mens moet doen, maar op wat God heeft gedaan voor de mens.⁴⁸

God heeft de mens een wil gegeven. Dit is een bijzonder geschenk van God, omdat de mens hierdoor eigen keuzen kan maken. Dit is van groot belang in het christelijke leven. Mensen hebben de mogelijkheid gekregen om wel of niet te kiezen voor God.⁴⁹ Ook kunnen ze kiezen tussen goed en kwaad, en zijn zij op deze manier in staat tot ethisch handelen. De

---

⁴⁵ Ik analyseer één publicatie van Hovenga, namelijk: Hovenga, R., *Lifter of reisgenoot. Ontmoeting tussen kerk en geestelijk gehandicapten* (Kampen 1969). Dit is zijn enige publicatie over dit onderwerp. Hij heeft in 1985 nog een boek geschreven over vrijwilligerswerk in de gezondheidszorg.

⁴⁶ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 28-32.

⁴⁷ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 54.

⁴⁸ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 78-79.

⁴⁹ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 67.

wil van de mens moet geoefend worden door opvoeding en ervaring, en is dus in grote mate afhankelijk van de directe omgeving.

Beeld van mensen met een verstandelijke handicap

Inherent aan zijn beroep als sociaal-pedagoog legt Hovenga algemene kennis aan de dag over de aard van mensen met een verstandelijke handicap. Hij ziet hen als mensen met een compleet andere bestaanswijze dan andere mensen. Hij noemt bijvoorbeeld dat ze erg beïnvloedbaar zijn, dat ze geen notie hebben van begrippen als ruimte en tijd, oorzaak en gevolg, en dat zintuiglijke beleving voor hen erg belangrijk is. Ze hebben geen besef van goed en kwaad, van normen en waarden, en hebben geen geweten. Zij kunnen dus niet ethisch handelen, en Hovenga ziet dat als essentieel om tot godsdienstige beleving te komen. Hun gevoelsleven is vaak egocentrisch ingesteld, want ze kunnen zich niet inleven in het gevoel van een ander. Mensen met een verstandelijke handicap kunnen volgens Hovenga alleen liefde voelen als antwoord op eerder ontvangen liefde, hulp en steun. Dit noemt hij een lagere vorm van liefde, in tegenstelling tot de hogere vorm die vanuit de mensen zelf werkt.⁵⁰

Net als bij alle mensen is de Heilige Geest ook werkzaam in mensen met een verstandelijke handicap, ook al blijft dat vaak verborgen voor andere mensen. Iemand met een verstandelijke handicap kan een relatie met God hebben, maar het is voor niet-gehandicapte mensen erg moeilijk om daar inzicht in te krijgen. Deze relatie wordt ervaren door iemand met een volkomen andere bestaanswijze. Daarom kan het voorkomen dat uitingen van geloof door verstandelijk gehandicapten niet serieus genomen worden. Hoe God ingrijpt in het leven van mensen met een verstandelijke handicap blijft een raadsel.

Volgens Hovenga is de godsdienstige beleving bij mensen met een verstandelijke handicap anders is dan bij niet-gehandicapten. Door de andere aard van mensen met een verstandelijke handicap kan men niet spreken over echt of minder echt betreffende hun geloof. God daalde neer in hun harten door Zijn Geest, maar hoe God verder omgaat met deze mensen is onbekend. Mensen met een verstandelijke handicap geven vaak blijk van een sterk vertrouwen, en Hovenga noemt het “voor ons als ‘normalen’ vaak beschamend groot”. Wel is het meestal een vertrouwen in wat anderen hun vertellen.⁵¹ Ze verlangen soms sterk naar een God als vriend, beschermer en bondgenoot. Hun God is een persoonlijke God, die meestal erg menselijk wordt voorgesteld.

De wil, die door God aan de mens gegeven is, werd hierboven genoemd als onderdeel van het mensbeeld. Volgens Hovenga hebben veel mensen met een verstandelijke handicap echter geen persoonlijke wil, waardoor ze geen mogelijkheid hebben hun impulsen te beheersen. Ze reageren dus simpelweg op gevoelens. Als ze wel een eigen wil hebben, blijkt deze vaak te fluctueren, en soms lijkt het zelfs of deze tijdelijk niet meer werkzaam is. De wil wordt geoefend door opvoeding en ervaring. Bij mensen met een verstandelijke handicap heeft dit het karakter van gewinning en gewoontevorming.⁵²

De plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk

Hovenga geeft aan dat de kerk elk mens als uniek behoort te zien, en mensen niet moet beoordelen, laat staan veroordelen. In dit opzicht moet de kerk zich onderscheiden van de maatschappij, waar een verstandelijke handicap als een tekort wordt gezien. Tegelijkertijd waarschuwt hij ervoor klakkeloos aan te nemen dat mensen met een verstandelijke handicap ‘volwaardige leden van de gemeente’ zijn. Op zich is hij er positief over dat dit steeds vaker onder woorden gebracht wordt, maar hij vreest dat het bij mooie woorden blijft. Het gevaar dreigt namelijk dat dit gezegd wordt omdat het sociaal wenselijk is om op te komen voor de

---

⁵⁰ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 63-66.

⁵¹ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 65.

⁵² Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 67-69.

zwakken in de samenleving, zeker in een tijd waarin men de zwakken in de samenleving juist meer wilde beschermen. Hovenga meent dat dit niet als vriendelijk gebaar gezegd moet worden, maar dat mensen met een verstandelijke handicap er recht op hebben dat hun plaats in de gemeente theologisch gefundeerd wordt. Want hoewel het in de kerk nooit ontkend is dat zij volwaardige leden van de gemeente zijn, toch is het in de praktijk niet duidelijk of zij er wel volledig bij horen.⁵³ Daarom spoort hij herhaaldelijk aan tot theologische bezinning op en onderbouwing van de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk.

Hovenga wijst er meerdere keren op dat mensen met een verstandelijke handicap op basis van de doop een eigen plaats in de gemeente hebben gekregen. Door de doop is aan hen het volle heil beloofd en gegeven. Zij moeten als volwaardig lid worden behandeld, ook als zij niet het verstandelijke vermogen hebben om de catechese te doorlopen en belijdenis te doen.

Kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap

Volgens Hovenga heeft de woordverkondiging lange tijd de overhand gehad in de kerk, in tegenstelling tot hulp aan de medemens. Dit is echter ten goede veranderd na de Tweede Wereldoorlog. De kerk heeft zich gericht op mensen die hulp nodig hadden. Hovenga meent dat dit komt door een veranderde mentaliteit van de mens in het na-oorlogse leven. Niet alleen werden woorden omgezet in daden, maar er was ook ruimte gekomen voor vragen en twijfels. Ook heeft de kerk ingezien dat er soms geen antwoorden mogelijk zijn op het probleem van het lijden.⁵⁴

Uit Hovenga's onderzoek blijkt echter dat niet alle mensen die hulp nodig hadden, die hulp ook kregen. Er is niet voldoende diaconale en pastorale aandacht geweest voor mensen met een verstandelijke handicap en de gezinnen waarin zij leven. Deze aandacht is wel nodig, omdat de meerderheid van ouders die geconfronteerd worden met de handicap van hun kind, daaronder lijden. Dit leed heeft verschillende kanten. Er kunnen onder andere uiteenlopende geloofsvragen en uiteindelijk een geloofscrisis ontstaan.

Er wordt volgens Hovenga zelden bezwaar gemaakt tegen de doop van mensen met een verstandelijke handicap. Pasgeboren kinderen van gemeenteleden horen bij de gemeente en ontvangen door de doop de belofte van het heil, ook als ze een verstandelijke handicap hebben. Zij worden hierdoor ook ingelijfd in de gemeente. De kerk weet echter niet goed hoe ze mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige leden van de gemeente moet behandelen. De aanleiding daarvoor is juist wat ná de doop komt. Want normaal gesproken hoort iemand die gedoopt is later catechisatie te volgen en op basis daarvan belijdenis te doen, waarna hij mag deelnemen aan het Heilig Avondmaal en het verdere gemeentelven. Mensen met een verstandelijke handicap hebben echter niet voldoende verstandelijke vermogens om tot bepaalde inzichten te komen. Daardoor kunnen zij vaak niet meedoen met de catechisatie, en zo raken zij in de kerk buiten beeld.⁵⁵ Geen catechisatie betekent geen belijdenis doen, en dat betekent geen deelname aan het Avondmaal en het verdere kerkelijk leven.

Hovenga vindt het niet terecht dat mensen met een verstandelijke handicap buiten het kerkelijk leven staan. Hij meent dat het niet van verstandelijke vermogens af mag hangen of iemand als volwaardig lid van de gemeente wordt gezien, en bij het kerkelijk leven betrokken wordt. Hij vindt dat mensen met een verstandelijke handicap niet mogen worden uitgesloten van het Heilig Avondmaal. Hij reikt twee manieren aan om dit te bewerkstelligen. Ten eerste zou de belijdenis niet aan het sacrament van het Heilig Avondmaal gekoppeld hoeven worden. Dan kunnen mensen met een verstandelijke handicap en ook kinderen deelnemen aan het Avondmaal als zij gedoopt zijn. Ten tweede kan men de vorm van de belijdenis

---

⁵³ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 48.

⁵⁴ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 25-27.

⁵⁵ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 54.

aanpassen. Het zou concreter, persoonlijker of simpeler kunnen, al dan niet na het doorlopen van een aangepaste catechese.⁵⁶

De taak van de kerk

Hovenga besteedt veel aandacht aan de diaconie als taak van de kerk. Hij geeft aan dat de kerk directe en indirecte verantwoordelijk heeft voor het helpen van mensen in nood. Directe verantwoordelijkheid spreidt zich uit over de gemeente en haar leden. Dit heeft bijvoorbeeld betrekking op voorlichting, het opzetten van commissies, diaconaal huisbezoek en dergelijke. Indirecte verantwoordelijkheid betreft de hulp die de kerk niet rechtstreeks zelf kan bieden. In dit geval behoort de kerk informatie en advies te geven over bepaalde instellingen of voorzieningen.⁵⁷

Hovenga spreekt over integratie van verstandelijk gehandicapten in de gemeente als taak van de kerk. Hij geeft aan dat het niet alleen om organisatorische aanpassingen gaat, maar dat integratie juist een middel is om tot een innerlijke houding te komen waarbij de ene mens verantwoordelijkheid wil dragen voor de ander. In dit verband wijst hij erop dat het niet altijd getuigt van integratie om mensen met een verstandelijke handicap te laten deelnemen aan de gewone catechisatie. Vaak zullen mensen met een verstandelijke handicap zich daar minderwaardig voelen, en juist niet opgenomen in de groep. Zij hebben een omgeving nodig die aangepast is aan hun mogelijkheden. Dit kan betekenen dat zij op een bepaalde manier apart genomen moeten worden.⁵⁸

Het is een hele andere situatie als het gaat om aangepaste kerkdiensten. Hier vreest Hovenga juist voor het apart zetten van mensen met een verstandelijke handicap. Het houden van aangepaste diensten leidt namelijk niet automatisch tot betere integratie, maar eerder tot isolement. Veel aangepaste diensten worden bovendien niet ambtelijk geleid, en er is vaak geen kerkenraad die verantwoordelijk is. Een vrijwillige commissie is dan verantwoordelijk voor de diensten. Het initiatief voor deze diensten lag zelden bij de kerk, maar vaak bij ouderverenigingen of mensen uit de sociaal-pedagogische zorg. Verder is de gemeente bijna niet aanwezig. Het is dus taak van de kerken om ervoor te zorgen dat ze directe verantwoordelijkheid gaan dragen voor deze diensten, en dat de kerkenraad gaat meedenken. Ook is het belangrijk dat de gehele gemeente belangstelling krijgt voor aangepaste diensten. Op deze manier kunnen aangepaste diensten volwaardige diensten zijn voor volwaardige leden van de kerk.⁵⁹

Desondanks is Hovenga wel positief over het feit dat er aangepaste diensten worden gehouden. De basis van deze diensten is namelijk het besef dat mensen met een verstandelijke handicap speciale aandacht nodig hebben en dat het Evangelie voor hen verstaanbaar moet worden gemaakt. Ouders en mensen met een verstandelijke handicap beleven veel vreugde aan deze diensten. Het is belangrijk dat het Evangelie gehoord wordt, dat het verstaanbaar verwoord wordt. Mensen met een verstandelijke handicap moeten het ook horen, maar dat is iets anders dan begrijpen. Zij zullen niet in staat zijn de diepere betekenis van Bijbelverhalen in te zien. Ze kunnen wel veel beleven aan zang en muziek.⁶⁰

Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg

Hovenga geeft aan dat er in de periode na de Tweede Wereldoorlog veel is veranderd ten gunste van mensen met een verstandelijke handicap. Hij noemt een subsidieregeling voor Maatschappelijk Werk voor Zwakzinnigen in 1957, die als doel had het maatschappelijk

---

⁵⁶ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 56-58.

⁵⁷ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 27-29.

⁵⁸ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 74.

⁵⁹ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 85-90.

⁶⁰ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 85, 96-97.

werk, ook wel sociaal-pedagogisch werk genoemd, voor verstandelijk gehandicapten te bevorderen.⁶¹ Ook noemt hij het feit dat met name ouderverenigingen eraan hebben bijgedragen dat er meer aandacht vanuit de maatschappij kwam voor zwakzinnigheid. Toch vindt hij dit in het algemeen nog onvoldoende. Zo is er te weinig kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap. Niet alleen ouderverenigingen, maar ook sociaal-pedagogische instellingen hebben deze aandacht gevraagd. Hovenga ziet deze twee als de belangrijkste organisaties in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.

Hovenga geeft aan dat eerdere beschrijvingen van zwakzinnigheid vaak eenzijdig waren. Hij noemt expliciet de medische benaderingswijze, waar nadruk lag op een verstandelijk defect. Het is schadelijk geweest voor verstandelijk gehandicapten als ze de stempel 'zwakzinnig' kregen, want dit was een vaststaand begrip en er was geen aandacht voor ontwikkelingsmogelijkheden. De laatste jaren is die aandacht er wel gekomen, en Hovenga is daar positief over. Ook wijst hij erop dat met betrekking op de beschrijving van zwakzinnigheid, er aandacht kwam voor het functioneren van de mens in zijn omgeving. Door deze nieuwe sociale dimensie meent Hovenga dat het begrip 'zwakzinnig' slechts een faseverschijnsel is, en geen vaststaande benaming kan zijn. Het kan namelijk hersteld worden in een andere fase van het leven, omdat dan andere eisen worden gesteld door de samenleving. Niet alleen kan iemand met een verstandelijke handicap zich aanpassen aan de maatschappij, maar Hovenga meent dat de maatschappij zich ook steeds meer aan hen zal moeten aanpassen.⁶²

Hovenga noemt verder nog dat niet alleen het begrip van het verschijnsel zwakzinnigheid aan verandering onderhevig is, maar ook de term. Het woord 'zwakzinnig' wordt wel gebruikt, maar met name ouders geven de voorkeur aan de benaming 'geestelijk gehandicapt'. Hovenga voorspelt echter dat ook deze benaming over een aantal jaar zal worden vervangen, omdat die dan als te negatief ervaren zal worden.⁶³

Verder gaat Hovenga kort in op verschillende vormen van zwakzinnigenzorg. Hij noemt allereerst de sociaal-pedagogische zorg, ook wel categoriaal maatschappelijk werk genoemd. Hier gaat het om de gehele leefwereld van mensen met een verstandelijke handicap, namelijk gezin, werk en vrije tijd. Het gaat er om de ontwikkeling zo goed mogelijk te laten verlopen. Het is voor de integratie in de maatschappij van belang om de begeleiding zo vroeg mogelijk te beginnen, omdat een kind vooral in de eerste levensjaren open staat voor opvoeding en training, en omdat de hulp die ouders krijgen kort na de herkenning van een handicap, gunstig is voor de verwerking.⁶⁴

Dit sociaal-pedagogisch werk wordt ook wel extra-murale zorg genoemd, wat inhoudt dat het om de verzorgings sfeer gaat. Ook is er semi-murale zorg, waaronder onder andere gezinsvervangende tehuizen en dagverblijven vallen, maar deze zorg staat nog aan het begin van de ontwikkeling. Tot slot is er sprake van intra-murale zorg, waar verpleeginrichtingen onder vallen. Hovenga is negatief over deze instellingen. Hij noemt ze onnatuurlijk en kunstmatig, en het is beter voor een kind om in zijn natuurlijke omgeving te blijven. Toch komt ook in de inrichtingen bezinning op de beperktheden op gang.⁶⁵

---

⁶¹ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 14.

⁶² Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 17-18.

⁶³ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 19.

⁶⁴ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 21.

⁶⁵ Hovenga, *Lifter of reisgenoot*, 22.

3.2 Van Andel

Achtergrond

Dr. C.P. van Andel is hervormd predikant geweest in Durgerdam, Scharnegoutum en Utrecht. Hij is secretaris geweest van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ook was hij vader van een verstandelijk gehandicapte dochter. Van Andel heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de theologische reflectie op mensen met een verstandelijke handicap in kerk en samenleving. Hij heeft zich ingezet voor integratie van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk.⁶⁶

Godsbeeld en mensbeeld

Van Andel noemt drie hoofdlijnen in de relatie tussen God en mens. Ten eerste dankt de mens zijn bestaan aan God. God heeft het initiatief genomen voor een fundamentele relatie tussen God en mens, waarbij Hij de mens heeft gekozen als partner. Er ligt een grote verantwoordelijkheid bij de mens om in te gaan op deze relatie met God, en Hem als partner tegemoet te treden. Ten tweede is de mens niet als enkeling geschapen, maar in tweevoud. Dit betekent dat de mens alleen mens kan zijn in verhouding tot andere mensen. Ten derde krijgt het Bijbelse mensbeeld een bijzondere betekenis door de komst van Jezus Christus. Door Hem is er vergeving van zonde en vernieuwing mogelijk, en is de mens onderweg naar Gods toekomst.

Van Andel noemt verder dat de mens geschapen is naar Gods beeld. Hierin volgt hij de interpretatie van Karl Barth, die dit beeld Gods niet ziet als een eigenschap die de mens kan verliezen door de zonde, zoals het eerder vaak was opgevat. Het betekent volgens Barth dat de mens geschapen is als mens en medemens, als man en vrouw. Zoals de mens in relatie staat tot God, zo staat hij ook in relatie tot zijn medemens. In het mens-zijn staat menswaardigheid centraal. Menswaardigheid is afhankelijk van de verhouding tussen God en mens, en tussen mensen onderling. Het wordt bepaald door de manier waarop de mens met zijn medemens omgaat. Dit geldt in grotere mate als zijn medemens hulp nodig heeft, zoals mensen met een verstandelijke handicap. Wanneer de mens zijn waardigheid verliest, komt hij verder van God af te staan. Doordat Jezus Christus mens geworden is, heeft hij de menswaardigheid van de mens hersteld en zo de weg naar God weer vrijgemaakt.⁶⁷

Beeld van mensen met een verstandelijke handicap

Bovenstaande geldt ook voor mensen met een verstandelijke handicap, net zoals het voor ieder ander mens geldt. Zij zijn immers in de eerste plaats mens, en daarna pas gehandicapte mens. Ook zij zijn mens naar Gods beeld, en ook hun menswaardigheid wordt bepaald door hun relatie met God en met de medemens. Via de relatie met God krijgt ieder menselijk leven zin en betekenis. Dit geldt ook als dat voor de mens zelf verborgen is, zoals het vaak nauwelijks mogelijk is de zingeving van een ernstig gehandicapt leven te herkennen. Bovendien hebben mensen met een verstandelijke handicap volgens Van Andel een signaalfunctie voor ieder mens die onderweg is naar Gods toekomst. Dit komt tot uitdrukking

---

⁶⁶ Ik analyseer drie publicaties van Van Andel, namelijk: Andel, C.P. van, 'De plaats van de verstandelijk gehandicapten in de gemeente: object of subject?', in: Andel, C.P. van, e.a., *Praktische theologie. Een bundel opstellen over plaats en praktijk van de christelijke gemeente* (Den Haag 1980) 49-67. En: Andel, C.P. van, 'Menswaardigheid en verstandelijke handicap. Bijbels- antropologische overwegingen met het oog op het leven in de gemeente van Christus', in: Stolk, J., e.a., *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel en Amsterdam 1985) 153-166. Tot slot zijn zijn theologische beschouwingen samengevoegd en herwerkt in de publicatie: Andel-Mandersloot, A. van, en Andel, C.P. van, *Een vergeten schakel. De verstandelijk gehandicapte in kerk en gemeente* (Kampen z.j.).

⁶⁷ Van Andel, 'Menswaardigheid en verstandelijke handicap', 156-159.

in het feit dat degene die de mens met een verstandelijke handicap niet als medemens accepteert en zijn waardigheid niet erkent, zijn eigen menswaardigheid verliest.⁶⁸

Mensen met een verstandelijke handicap horen bij de groep die Van Andel ‘miskeelden’ noemt, waar speciale aandacht voor is in de Bijbel. Het zijn deze mensen die aan de rand van de samenleving staan, die een belangrijke rol spelen in de Bijbelse geschiedenis. Zoals God in het Oude Testament steeds weer kiest voor de armen en de zwakken, zo ook richt Jezus zijn aandacht op de zieken en miskeelden. Hij schenkt hen vergeving en genezing, zodat zij weer deel kunnen nemen aan de samenleving en het godsdienstige leven. Jezus heeft speciale aandacht voor hen omdat Hij zich met hen heeft geïdentificeerd, en deze identificatie geldt als richtinggevend voor het menselijk handelen. De identificatie gaat volgens Van Andel zo ver dat de miskeelden, waaronder dus mensen met een verstandelijke handicap, representanten zijn van Jezus. Daarom ziet hij de hulp aan hen niet alleen als een blijk van medemenselijkheid, maar zelfs als geloofshandelen dat beslissende betekenis heeft bij het laatste oordeel.⁶⁹ Gehandicapt zijn heeft in zichzelf dus niets verdienstelijks. Het is de identificatie van Jezus Christus die aan mensen met een verstandelijke handicap een plaats geeft in Gods toekomst.

Niet alleen door de identificatie van Jezus verdienen miskeelden bijzondere aandacht. Van Andel gaat ook in op het beeld dat Paulus geeft van de gemeente als lichaam van Christus, waarin alle lichaamsdelen onmisbaar zijn voor het geheel. Hij geeft aan dat de zwakste delen noodzakelijker zijn dan de andere delen, omdat zij ervoor zorgen dat er geen verdeeldheid ontstaat. Hiermee bedoelt hij dat mensen met een verstandelijke handicap de zwakste delen van het lichaam zijn, waar andere delen zorg voor moeten dragen. Zo zorgen mensen met een verstandelijke handicap voor eenheid, en daarom horen zij meer eer te krijgen. Concreet betekent dit in de gemeente dat er een gevoel van gedeelde verantwoordelijkheid en saamhorigheid ontstaat door de zwakke in ere te houden.⁷⁰

De plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk

Van Andel behandelt de vraag of mensen met een verstandelijke handicap als object of als subject beschouwd moeten worden in de kerkelijke gemeente. Hij stelt deze vraag omdat de hulpbehoevenden van de gemeente, waaronder mensen met een verstandelijke handicap, vaak alleen maar beschouwd worden als object van diakonale zorg. Van Andel beantwoordt deze vraag in eerste instantie door aan te geven dat alle gemeenteleden zowel object als subject zijn in de gemeente, dus ook mensen met een verstandelijke handicap. Als object vallen zij niet alleen onder de diakonale zorg, maar ook onder het ontvangen van gemeenschap, verkondiging en sacramenten. In de eerste plaats echter zijn zij subject van de gemeente. Als subject hebben zij door de doop een eigen plaats in de gemeente, en is de gemeente niet compleet zonder hen. Zij hebben de gave gekregen om de eenheid in de gemeente bewaren door hun aanwezigheid. Ze wijzen namelijk de andere gemeenteleden op Gods liefde en barmhartigheid. Zij brengen in herinnering dat God ook een toekomst voor hen heeft, ook al biedt het leven hen maar weinig kansen. Maar de belangrijkste bijdrage leveren mensen met een verstandelijke handicap doordat ze representanten van Jezus Christus zijn, zoals eerder beschreven, want daardoor is hun aanwezigheid constitutief voor de gemeente.⁷¹

Als de kerk rekening houdt met de mensen met een verstandelijke handicap in haar midden, kan de dienst zijn rationele karakter en plechtige sfeer verliezen. Hierdoor gaat de kerk terug naar hoe de gemeente oorspronkelijk was bedoeld, namelijk met een meer ongedwongen sfeer en een toegankelijker verkondiging. De integratie van mensen met een

---

⁶⁸ Van Andel, ‘Menswaardigheid en verstandelijke handicap’, 160-161.

⁶⁹ Van Andel, ‘De plaats van de verstandelijk gehandicapte’, 52-54.

⁷⁰ Van Andel, *Een vergeten schakel*, 48.

⁷¹ Van Andel, ‘De plaats van de verstandelijk gehandicapte’, 55.

verstandelijke handicap in de kerk bepaalt de kracht van de gemeenschap, omdat dan de eenheid, heiligheid en katholiciteit als belangrijkste eigenschappen van de kerk benadrukt worden. Eenheid, omdat de kerk uitersten bij elkaar brengt tot één lichaam van Jezus Christus. Heiligheid, omdat zij wereldse structuren en wereldgelijkvormigheid afwijst. En katholiciteit, omdat zij scheiding op basis van raciale, maatschappelijke, sociologische en andere overwegingen verwerpt.⁷² De kerk die zich niet om verstandelijk gehandicapten bekommert, verliest haar volwaardigheid.

Kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap

Veel gemeenten wagen een poging tot integratie van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk door aangepaste diensten te houden. Van Andel is positief over deze diensten, omdat men probeert mensen met een verstandelijke handicap te betrekken in het kerkelijk leven en bij hun belevingswereld aan te sluiten. Hij ziet het echter als onderdeel van het acceptatieproces, terwijl van echte integratie nog nauwelijks sprake is. Dit komt doordat deze aangepaste diensten vaak op aparte tijden gehouden worden, waardoor ‘gewone’ gemeenteleden afwezig zijn. De doelgroep wordt dan als het ware geïsoleerd van het gewone kerkelijke leven. Isolement is het tegenovergestelde van integratie, en kan uiteindelijk leiden tot desintegratie en discriminatie.

Van Andel heeft in zekere mate kritiek op het landelijk beleid van de Nederlandse kerken. Hij is positief over het feit dat de gereformeerde synode zich in 1969 als eerste op landelijk niveau heeft uitgesproken over de doopbediening aan en avondmaalsviering van mensen met een verstandelijke handicap. Hiermee werd besloten dat hun een plaats toekomt in het gemeentelven, waarbij ook de viering van het Heilig Avondmaal hoort, mits zij op hun eigen niveau kunnen aantonen dat zij Jezus Christus aannemen als Messias. Ook de generale synode van de Nederlands Hervormde Kerk heeft dit besloten in 1974. Dit is een belangrijke zaak, maar er wordt voorbij gegaan aan fundamentele vragen die hieraan gerelateerd zijn, en er worden geen conclusies getrokken over de betekenis hiervan voor de plaats van verstandelijk gehandicapten in de kerk. Er is bijvoorbeeld geen overeenstemming of mensen met een verstandelijke handicap dan eerst belijdenis zouden moeten doen, en zo ja, hoe dit zou moeten worden ingevuld. Van Andel zelf meent dat het voor de toegang tot het Heilig Avondmaal voldoende is dat ze gedoopt zijn en ‘leven op het geloof van de gemeente’, zoals in het rapport van de hervormde synode staat geschreven.⁷³

De taak van de kerk

De kerk van Christus hoort een gemeenschap te zijn met een bijzonder karakter. Zij moet zich onderscheiden van de samenleving, door mensen niet te beoordelen op status, intelligentie, economische waarde, begaafdheid en dat soort wereldse aspecten. De kerkelijke gemeenschap brengt diverse mensen bijeen: mannen en vrouwen, armen en rijken, mensen met en mensen zonder handicap, verschillende rassen. Juist het overschrijden van dergelijke grenzen bepaalt de kwaliteit van een kerkelijke gemeenschap, en geeft het haar eigen karakter.

Een eerste taak van de kerk voor gemeenteleden met een verstandelijke handicap, is dat zij de volwaardigheid van deze leden tot uitdrukking brengt. Zij moet opkomen voor de rechten van de zwakken in haar gemeenschap. Het gaat hier met name om het respecteren van de persoonlijke vrijheid van mensen met een verstandelijke handicap. Het is de bedoeling dat hun persoonlijkheid tot ontwikkeling kan komen, en dat ze in een persoonlijke sfeer zelf keuzes kunnen maken binnen hun mogelijkheden.

Een andere centrale opdracht is om de integratie van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk te bevorderen. Dit kan door in de diensten rekening te houden met hun

---

⁷² Van Andel, *Een vergeten schakel*, 50.

⁷³ Van Andel, *Een vergeten schakel*, 71-73.

aanwezigheid, door op gezette tijden aangepaste diensten te houden waar de gehele gemeente bij aanwezig is. Van Andel benadrukt dat in deze diensten niet de boodschap wordt aangepast, maar de manier waarop deze wordt vertolkt voor de gehandicapten. Bovendien gaat het ook om het beleven van gemeenschap, om het delen in de geloofsbeleving.⁷⁴

Juist het gemeenschapsaspect komt ook naar voren in de viering van het Heilig Avondmaal. Het geeft een gevoel van saamhorigheid en betrokkenheid om samen te eten en te drinken. Het concrete hiervan vindt aansluiting bij de belevingswereld van mensen met een verstandelijke handicap. Eerder is al beschreven hoe Van Andel pleit voor toelating tot het Avondmaal via de doop, maar hij pleit er ook voor dit te vieren in aangepaste diensten, zodat mensen met een verstandelijke handicap nog meer het gevoel krijgen dat ze in de gemeente zijn opgenomen.⁷⁵

Van Andel noemt verder dat er een taak voor de kerk wacht in het pastoraat. Hij geeft met name handreikingen voor geestelijke hulp aan de ouders van een verstandelijk gehandicapt kind. Niet alleen is dat nodig als de ouders voor het eerst geconfronteerd worden met de handicap van hun kind, met alle emoties van dien, maar ook op andere emotionele momenten, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van uithuisplaatsing. Tot slot geeft Van Andel ook aandachtspunten voor de pastorale zorg voor verstandelijk gehandicapten zelf.⁷⁶

Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg

Van Andel geeft aan dat de positie van mensen met een verstandelijke handicap in de maatschappij aanzienlijk verbeterd is in de twintig jaar ervoor. Er worden steeds meer aangepaste voorzieningen gemaakt, en het besef groeit dat mensen met een verstandelijke handicap recht hebben op een eigen plek in de samenleving. Er zijn positieve ontwikkelingen in de richting van maatschappelijke acceptatie, maar er is nauwelijks sprake van integratie in de samenleving. Verstandelijk gehandicapten worden nog teveel gezien als object van maatschappelijk handelen, en te weinig als medemens.⁷⁷

Van Andel spreekt positief over het feit dat ouders van verstandelijk gehandicapte kinderen hun zorg kunnen delen met ouderverenigingen, beroepshulpverleners en diverse overheidsorganen. Hieraan is een lange weg vooraf gegaan. Ouderverenigingen hebben in de dertig jaar daarvoor veel bereikt door verstandelijk gehandicapten op de maatschappelijke en politieke kaart te zetten. De aandacht en financiële steun van de overheid is enorm toegenomen. Toch blijven er nog veel zinvolle taken over, onder andere voor verbeteringen in rechtspositie, opvang en voorzieningen voor gehandicapten.

Over de professionalisering in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap is Van Andel tegenstrijdig. Aan de ene kant is het goed dat er deskundigen zijn, omdat de tijd voorbij is dat ouders helemaal alleen moesten vechten voor de belangen van hun gehandicapt kind. Er is nu een gedeelde verantwoordelijkheid. Aan de andere kant onderkent Van Andel het gevaar dat de ouders geheel buiten spel worden gezet. Het is niet de bedoeling dat ouders niets meer te zeggen hebben over de zorg voor hun kind. Van Andel pleit voor mondigheid van de ouders, en waar mogelijk ook van mensen met een verstandelijke handicap zelf.

Door de opkomst van gezinsvervangende tehuizen (GVT's) kunnen mensen met een verstandelijke handicap tot grotere zelfstandigheid komen. Zij kunnen hier een zekere mate van vrijheid te krijgen, vrijheid om hun eigen keuzes te maken in levensstijl en gewoonten. Hier hebben zij recht op. In GVT's wordt meestal veel aandacht besteed aan ontspanning. Van Andel ziet activiteiten die buitenshuis worden gezocht, als een bijdrage aan integratie. Er zijn echter ook nog mensen met een verstandelijke handicap die in een instelling wonen. Zij

---

⁷⁴ Van Andel, 'Menswaardigheid en verstandelijke handicap', 162.

⁷⁵ Van Andel, *Een vergeten schakel*, 66.

⁷⁶ Van Andel, *Een vergeten schakel*, 77-89.

⁷⁷ Van Andel, 'De plaats van de verstandelijk gehandicapte', 50.

leven verder van de maatschappij af, en daardoor wordt integratie erg bemoeilijkt. Het is een gunstige ontwikkeling dat er in de meeste inrichtingen aan schaalverkleining wordt gewerkt. Bovendien noemt Van Andel dat er de laatste jaren geëxperimenteerd wordt om manieren te zoeken ter bevordering van de integratie van mensen met een verstandelijke handicap. Voorbeelden hiervan zijn boerderij-werkprojecten en begeleid wonen.⁷⁸

3.3 Trapman

Achtergrond

Drs. A. Trapman was predikant in Stad aan het Haringsvliet en Velp. In 1972 werd hij geestelijk verzorger van de Breukelderhof in Bennekom en van de Hartenberg in Ede, twee zorgorganisaties voor mensen met een verstandelijke handicap. Vanaf 1979 was hij alleen werkzaam in de Hartenberg. Hij had een ernstig verstandelijk gehandicapte dochter. Door middel van zijn publicaties⁷⁹ wilde hij een aanzet geven tot meedenken in en zoeken naar nieuwe wegen in het pastoraat aan mensen met een verstandelijke handicap. Hij wilde aantonen dat mensen met een verstandelijke handicap meer zijn dan alleen mensen met gebreken.⁸⁰

Godsbeeld en mensbeeld

Trapman gaat, net als Van Andel, in op het gegeven dat in de kerk vaak gesproken wordt van de mens als beeld van God. Trapman verwijst hier niet, zoals Van Andel, naar de interpretatie van Barth, maar naar die van de theologen Walter Neidhart en Heinrich Ott.⁸¹ Neidhart stelt dat mens zijn naar Gods beeld niet verwijst naar een bekwaamheid die de mens heeft, maar naar een relatiebegrip. Ieder mens staat in relatie tot een ander. Ott voegt hieraan toe dat het met name gaat om de relatie met God. God heeft de mens tot Zijn partner gemaakt, Hij wil een relatie met hem. Van Gods kant blijft dat altijd bestaan, ook als de mens niet in staat is die relatie zelf te ontwikkelen. Trapman verwijst ook naar de theoloog Berkhof⁸² die dit relationele aspect wel betreft op zowel de medemensen als God.⁸³

Trapman gaat uit van de Bijbelse theologie die zich met de menselijke aspecten van Jezus bezighoudt. Jezus Christus wordt hierin gezien als centraal voorbeeld voor de mensheid. Hij heeft zich bekommerd om de mensen die zich aan de rand van de samenleving bevinden. Hij voelde zich solidair met de kansarmen, met de zwakken in de maatschappij. De kerk hoort, in de voetsporen van Jezus, dan ook betrokken te zijn bij mensen met een verstandelijke handicap.⁸⁴ Door hun afhankelijkheid en door de samenleving zijn zij immers naar de rand van de maatschappij verdwenen.

Beeld van mensen met een verstandelijke handicap

Trapman ziet mensen met een verstandelijke handicap als schepsels en dus als beelddragers van God, net zo goed als niet-gehandicapte mensen. Omdat zij beelddragers van God zijn, staan zij in Gods ogen op één lijn met alle anderen, ze zijn niet minderwaardig in hun relatie

---

⁷⁸ Van Andel, *Een vergeten schakel*, 104-113.

⁷⁹ Ik analyseer twee publicaties van Trapman, namelijk: Trapman, A., *De minste allermeest. Wat hebben in Gods Naam de kerk en de ernstig zwakzinnigen elkaar te zeggen?* (Den Haag 1988). En: Trapman, A., *Op hoop van zegen. Kerkdiensten of liturgievieringen met verstandelijk gehandicapten; fundamentele aanwijzingen voor de praktijk* (Amersfoort 1993).

⁸⁰ Trapman, *De minste allermeest*, 11-12.

⁸¹ Heinrich Ott was een student van Karl Barth, en zijn opvolger aan de universiteit van Basel. Ook Walter Neidhart had interesse voor de theologie van Barth.

⁸² Berkhof had tijdens zijn studie veel interesse voor de theologie van Karl Barth.

⁸³ Trapman, *De minste allermeest*, 47-48, en Trapman, *Op hoop van zegen*, 27-28.

⁸⁴ Trapman, *De minste allermeest*, 49.

met God. Iemand met een verstandelijke handicap is in de eerste plaats mens, dan medemens en pas daarna verstandelijk gehandicapte medemens. In de Bijbel moet men de mensen met een verstandelijke handicap zoeken onder de minsten, de kleinen en de eenvoudigen.⁸⁵

Trapman ziet mensen met een verstandelijke handicap als mensen die een geheim met zich meedragen. Dit wezensgeheim ligt erg ingewikkeld, omdat de persoonlijkheid van mensen met een verstandelijke handicap beïnvloed en gevormd wordt door de omgeving. Zij zijn zich hier zelf niet bewust van. Wel kunnen ze sterk ervaren dat ze niet begrepen worden, omdat ze niet het vermogen hebben zich te uiten. Trapman geeft ook de mogelijkheid aan om dit om te keren, namelijk dat andere mensen niet het vermogen hebben de signalen die mensen met een verstandelijke handicap afgeven, te begrijpen.⁸⁶

Net als Van Andel verwijst Trapman naar Paulus' beeld van de kerkelijke gemeente als lichaam van Christus, waarin alle delen van het lichaam hun eigen functie hebben maar niet zonder elkaar kunnen bestaan. Anders dan Van Andel, legt Trapman de nadruk op het feit dat iedereen elkaar nodig heeft om optimaal te kunnen functioneren, en dat kan alleen als men elkaar in ere houdt. Met dit beeld wordt de verbondenheid van gelovigen met elkaar en met Jezus Christus tot uiting gebracht. De kerk kan het zich dus niet veroorloven om mensen met een verstandelijke handicap uit te sluiten van het kerkelijk leven, omdat de kerk zonder hen niet compleet is.

Trapman begint zijn werk met het bespreken van karakteristieke kenmerken van mensen met een verstandelijke handicap, en met de vraag waarom een handicap zo moeilijk geaccepteerd wordt in de samenleving.⁸⁷ Dit duidt op een realistisch beeld van mensen met een verstandelijke handicap en hun positie in de samenleving. Hij geeft echter in zijn voorwoord al aan dat hij wil aantonen dat mensen met een verstandelijke handicap niet alleen maar gebreken hebben. Dit komt tot uiting in zijn verdere werk, waarin hij een overwegend positief beeld geeft.

Aan de ene kant geeft Trapman dus een erg positief beeld van mensen met een verstandelijke handicap. Hij noemt dat zij voorlopen op gevoeligheid en emotionaliteit, dat zij betrokken zijn, en dat zij meteen voelen wat in de omgang met mensen echt en goed bedoeld is. Ze beoordelen hun medemens op hun mens-zijn en op hun betrouwbaarheid. Trapman meent dat ze als een voorbeeld zijn voor andere gelovigen in hun vertrouwen op de beloftes van Jezus.⁸⁸ Al met al geeft hij zo een eenzijdig en geromantiseerd beeld van mensen met een verstandelijke handicap. Aan de andere kant waarschuwt hij voor een standaard beeld van gehandicapten. Vaak wordt gesuggereerd dat mensen met een verstandelijke handicap door hun enthousiasme en toewijding een bijzondere aanleg hebben voor een vreugdevol vertrouwen op God, terwijl hier geen bewijs voor is.⁸⁹ Mensen met een verstandelijke handicap zijn verder erg beïnvloedbaar en niet kritisch, en zullen daarom vrijwel geen last hebben van twijfels in hun geloofsleven. Ook waarschuwt hij ervoor dat mensen met een verstandelijke handicap snel overschat worden.

De plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk

In de eerste plaats ziet Trapman mensen met een verstandelijke handicap als volwaardig leden van de kerk, die een eigen rol kunnen spelen in de gemeenschap. Helaas komen zij nog niet tot hun recht in de kerk. Er moet aandacht voor hen gevraagd worden, door er op te wijzen dat de kerk het voorbeeld van Jezus Christus zou moeten navolgen. Hij gaf de zwakken in de

---

⁸⁵ Trapman, *Op hoop van zegen*, 15-17, en Trapman, *De minste allermeest*, 51.

⁸⁶ Trapman, *De minste allermeest*, 14, 210.

⁸⁷ Trapman, *De minste allermeest*, 13-28, 34-36.

⁸⁸ Trapman, *Op hoop van zegen*, 32.

⁸⁹ Trapman, *De minste allermeest*, 97.

maatschappij zijn volle aandacht. In de Bijbel zijn dit de zieken, de armen en de kleinen. Ook mensen met een verstandelijke handicap kunnen tot deze groep worden gerekend.⁹⁰

In directe zin zullen mensen met een verstandelijke handicap niet veel opbouwends bijdragen, maar indirect heeft hun aanwezigheid grote betekenis. Zij vullen de kerkelijke gemeenschap aan en maken die compleet. Zij confronteren hun medemensen met hun mens-zijn, met de gebrokenheid van het menselijk bestaan. Dat dwingt alle niet-gehandicapten tot relativeren, en het roept het verlangen op naar de vervulling van Gods beloften, dat alles eens goed komt. Trapman waarschuwt de kerk dat zij mensen met een verstandelijke handicap niet moet overschatten. In alles moet men eerst nagaan of er niet te hoge eisen aan deze mensen worden gesteld. Teleurstelling moet worden voorkomen, want als de verstandelijk gehandicapte zijn 'rol' niet waar kan maken, komt zijn hulpeloosheid des te sterker naar voren. Het veiligst is om hen te accepteren, en hen zo te laten voelen dat ze opgenomen zijn in de gemeenschap.⁹¹

Kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap

Trapman vindt het een kwalijke zaak dat de kerk lange tijd geen aandacht heeft gehad voor mensen met een verstandelijke handicap. De kerk had voor hen een schuilplaats moeten zijn, en had hen moeten opmerken als mensen die hulp nodig hadden. Zowel pastoraal als diaconaal heeft de kerk mensen met een verstandelijke handicap in de steek gelaten. De belangrijkste oorzaken voor het tekort aan aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap in de kerk is onbegrip van de kant van de kerk, en onkunde over hoe zij in aanraking kunnen worden gebracht met het Evangelie. Gelukkig waren er anderen die zich hun lot wel aantrokken. Soms waren dit enkelingen, soms hele groepen, maar vaak vanuit christelijk initiatief.

Trapman ziet het verstandelijk tekort van mensen met een verstandelijke handicap als eerste oorzaak dat de kerk geen rekening met hen heeft gehouden. Omdat mensen met een verstandelijke handicap niet kunnen leren wat de kerk hen wil leren, wist de kerkelijke leiding niet wat er gedaan kon worden. Trapman vindt dat er teveel nadruk op verstandelijke vermogen en kennis ligt in de geloofsleer en met name in de verkondiging, waardoor mensen met een verstandelijke handicap niet als volwaardig lid worden beschouwd. Hij ziet een verschil in theologische kennis en relationele kennis van God. De laatste is veel belangrijker dan de eerste, omdat het bij relationele kennis gaat om kennen vanuit het hart, waarbij vertrouwen een grote rol speelt. Hij meent dat deze 'emotionaliteit' onmisbaar is, omdat juist hierin gehandicapte en niet-gehandicapte mensen elkaar kunnen ontmoeten.⁹²

Trapman richt zich op wat men mag verwachten van de kerk voor mensen met een verstandelijke handicap. De laatste jaren zijn, onder druk van onder andere ouderverenigingen, in verschillende christelijke gemeenten activiteiten ontwikkeld ten gunste van mensen met een verstandelijke handicap. Voorbeelden hiervan zijn aangepaste diensten, catechisaties en bijbelclubs voor mensen met een verstandelijke handicap. Deze activiteiten worden echter vaak overgelaten aan vrijwilligers die betrokken zijn bij de doelgroep, zonder ondersteuning vanuit de kerk. Er is nauwelijks belangstelling voor mensen met een verstandelijke handicap, ook niet in de pastorale of theologische opleidingen.

Hoewel Trapman dankbaar is voor het feit dat kerken overal in het land begonnen zijn met het houden van aangepaste diensten, vindt hij toch dat het taboe rond mensen met een verstandelijke handicap in de kerk niet geheel doorbroken is. Zij krijgen in zijn ogen een ongeschikte plaats in de gemeenschap. Ze worden wel geaccepteerd als mens, maar nog

---

⁹⁰ Trapman, *De minste allermeeest*, 214.

⁹¹ Trapman, *De minste allermeeest*, 64-66.

⁹² Trapman, *De minste allermeeest*, 216-219.

niet als medemens. Mensen met een verstandelijke handicap worden gezien als ‘object van barmhartigheid’, en worden zo tot ‘een levenslange stakker’ gemaakt.⁹³

De taak van de kerk

Trapman vindt dat de kerk verantwoordelijk is voor haar verstandelijk gehandicapte leden. Het is belangrijk dat de kerk zich geroepen voelt om mensen met een verstandelijke handicap te dragen in het geloof, en hen ten volle op te nemen in de gemeenschap. Het is verder van belang dat de gemeente een schuilplaats wil zijn voor mensen met een verstandelijke handicap. Dit betekent dat de nadruk komt te liggen op volledige acceptatie van deze gemeenteleden, waarbij hun eigenheid erkend wordt.⁹⁴

Het belangrijkste punt tot verbetering van de acceptatie van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk zou volgens Trapman zijn dat er een groep deskundigen bij elkaar zou worden geroepen in een commissie of deputaatschap. Zij zouden bepaalde opdrachten kunnen vervullen en informatie verschaffen, zoals het verzamelen van praktijkgegevens en ervaringen, en het organiseren van trainingdagen. Zulke deputaatschappen had men destijds ook voor mensen in dienstplicht, in zeevaart of binnenvaart, voor studenten en gevangenen, en voor doven en vreemdelingen.⁹⁵

Idealiter zou de kerk meer diaconale en pastorale taken moeten kunnen vervullen. Hierbij denkt Trapman met name aan hulp voor de gezinnen waarin iemand een verstandelijke handicap heeft. Het gaat om geestelijke hulp aan mensen met een verstandelijke handicap, hun ouders en hun broers en zussen. Maar ook gaat het om materiële en maatschappelijke hulp om mensen uit hun isolement te halen, zoals een oppas regelen en betalen, als bezoekouders fungeren of zich inzetten als vrijwilliger.

Mensen met een verstandelijke handicap zijn niet alleen voor hun dagelijkse verzorging op anderen aangewezen, maar ook voor hun geloofsleven. Zij hebben identificatiepersonen nodig voor het onderhouden van hun geloof, die als voorbeeld moeten dienen voor een geloofshouding. Deze identificatiepersonen dragen een grote verantwoordelijkheid. Met name verzorgend personeel in instituten met een christelijk signatuur vinden deze verantwoordelijkheid erg zwaar, als zij zich hier bewust van zijn. Voor hen zou de kerk tot ondersteuning moeten zijn, door pastoraal contact te zoeken en te houden met deze werkers. Helaas wordt dit vaak op het instituut zelf afgeschoven.⁹⁶

Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg

Trapman geeft aan dat er in de wetenschap op een andere manier naar mensen met een verstandelijke handicap wordt gekeken dan voorheen. Gedragswetenschappers kijken minder naar een defect, en meer naar de menselijke aspecten. Met andere woorden, er wordt minder nadruk gelegd op het feit dat mensen met een verstandelijke handicap anders zijn dan niet-gehandicapten, en er wordt meer ingespeeld op wat hen met niet-gehandicapten verbindt. Dit is een duidelijke omslag in de wetenschap. Het initiatief hiervoor ligt bij de orthopedagogen. Zij hebben zich gericht op de kwaliteiten en eigenschappen van mensen met een verstandelijke handicap, zodat deze ontwikkeld kunnen worden. Trapman juicht dit toe. Het is belangrijk om steeds meer van mensen met een verstandelijke handicap te begrijpen, zodat er meer voor hun gedaan kan worden.⁹⁷

Als gevolg van deze ontwikkelingen noemt Trapman in zijn eerste boek, uitgegeven in 1988, dat in de wetenschap een nieuwe formulering van het begrip ‘zwakzinnigheid’ in

---

⁹³ Trapman, *De minste allermeest*, 43-44.

⁹⁴ Trapman, *Op hoop van zegen*, 17.

⁹⁵ Trapman, *De minste allermeest*, 45.

⁹⁶ Trapman, *De minste allermeest*, 222.

⁹⁷ Trapman, *De minste allermeest*, 211.

opkomst is. Hij vermeldt niet wat deze nieuwe formulering inhoudt, maar hij ziet het zeker als iets positiefs. Toch is hij terughoudend als het gaat om het gebruik van nieuwe begrippen. Hij gebruikt het begrip ‘geestelijk gehandicapt’ liever niet, omdat dat kan verwijzen naar psychisch gestoorde mensen. Ook gebruikt hij het begrip ‘verstandelijk gehandicapt’ niet, omdat hij vindt dat dan de nadruk gelegd wordt op het intellectuele tekort van deze mensen. Daarom gebruikt hij nog de benaming ‘zwakzinnig’.⁹⁸ Maar in zijn andere werk, dat is uitgegeven in 1993, is hij wel overgegaan op het op dat moment meest gangbare begrip ‘verstandelijk gehandicapt’.

Verder benoemt Trapman ook letterlijk welke gevolgen de ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg hebben gehad. Hij somt nieuwe woonvormen op die opgericht zijn op basis van de opkomende normalisatie- en integratiegedachte. Hierdoor zijn mensen met een verstandelijke handicap teruggebracht in de samenleving. Trapman geeft ook aan dat deze ontwikkelingen, die zich in de twintig jaar daarvoor hebben plaatsgevonden, hun weerslag hebben gehad op de mentaliteit van mensen met een verstandelijke handicap zelf. Mensen met een verstandelijke handicap leren het meeste door ervaring, en juist hun ervaringen zijn enorm toegenomen. Ze zijn uit hun besloten wereld gehaald, en hebben kennis genomen van de mogelijkheden in de samenleving. Doordat ze anders werden behandeld en meer gestimuleerd werden om zich te ontwikkelen, zijn ze ook daadwerkelijk zelfstandiger geworden.⁹⁹

Sinds de jaren zestig werd de kerk steeds meer op haar verantwoordelijkheden gewezen ten aanzien van verstandelijk gehandicapten. Dit gebeurde doordat ouderverenigingen hun stem lieten horen, maar ook doordat mensen met een verstandelijke handicap steeds meer deel gingen nemen aan het openbare leven.¹⁰⁰ Op zich vindt Trapman dit een positief proces, maar hij wijst wel op het gevaar dat met name mensen met een verstandelijke handicap van een hoger niveau steeds meer met zichzelf geconfronteerd worden. Door integratie in de samenleving worden zij zich bewust van een achterstand in zichzelf, en merken zij dat ze niet mee kunnen komen met de rest. Trapman maakt zich er zorgen over dat zij hierdoor in een crisis terecht komen.¹⁰¹

Hij maakt zich ook zorgen over de groeiende verzakelijking in de zorg. De kerk heeft hierin als taak om, naast de georganiseerde hulp, vanuit haar eigen invalshoek en in naam van de Heer betrokken te zijn bij haar verstandelijk gehandicapte leden. Dus hoewel er steeds meer voorzieningen komen en maatschappelijke hulp is voor mensen met een verstandelijke handicap, blijft de kerk haar diaconale opdracht behouden om betrokken te zijn.¹⁰²

3.4 Meininger

Achtergrond

Prof. dr. H.P. Meininger is tot 1996 geestelijk verzorger geweest in Bartiméushage in Doorn. Daarna werkte hij als wetenschappelijk medewerker, en sinds 2006 ook als bijzonder hoogleraar aan de Willem van den Bergh-leerstoel van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daarnaast is hij adviseur geweest voor de Raad van Bestuur van de ‘s Heeren Loo Zorggroep in Amersfoort. De publicaties van Meininger zijn toonaangevend als het gaat om theologische en ethische vraagstukken over de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.¹⁰³

---

⁹⁸ Trapman, *De minste allermeest*, 26.

⁹⁹ Trapman, *Op hoop van zegen*, 31-32.

¹⁰⁰ Trapman, *De minste allermeest*, 41-42.

¹⁰¹ Trapman, *De minste allermeest*, 91.

¹⁰² Trapman, *De minste allermeest*, 70.

¹⁰³ Ik analyseer drie publicaties van Meininger, namelijk: Meininger, H.P., ‘Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten. Een theologische reflectie over het raakvlak tussen de werkelijkheid van verstandelijk

Godsbeeld en mensbeeld

Ook Meininger gaat uit van het Bijbelse mensbeeld, namelijk dat de mens geschapen is naar het beeld en de gelijkenis van God (Genesis 1:27). Hij geeft aan dat hier meteen een relatie wordt aangeduid, omdat de mens als man en vrouw geschapen is. De mens bestaat in relatie tot God en in relatie tot andere mensen. Dit is de essentie van de mens 'naar Gods beeld'.¹⁰⁴ Dit mensbeeld houdt in dat er sprake is van kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de ander. In de relatie met God en met andere mensen staat wederkerigheid centraal, het gaat om 'een geroepen worden en een antwoord geven'.¹⁰⁵ Volgens Meininger is deze relatie altijd asymmetrisch, omdat de één ruimte moet scheppen voor een roep die vraagt om een antwoord, en de ander moet ruimte scheppen om die roep te beantwoorden.

Afhankelijkheid en kwetsbaarheid horen bij het mens-zijn zoals het door God bedoeld is, maar juist dat willen mensen niet zijn. Op deze manier wijst de mens de wederkerigheid in de relatie met God af. Als dat gebeurt, komt Jezus Christus centraal te staan. Hij nam de gestalte van een mens aan, en deed wat de mens geweigerd heeft te doen, namelijk wachten op de roep van God om daar antwoord op te geven. Hij koos dus voor een asymmetrische relatie met God. Door werkelijk mens te worden werd Hij ook werkelijk 'beeld van God'.

In de genezingsverhalen van Jezus staat de mens die genezen wordt model voor alle mensen. God wil alle mensen de kans geven om mens te zijn naar Zijn bedoeling, dat betekent in afhankelijkheid van God en medemens, en in kwetsbaarheid voor alles wat men in het leven tegen kan komen. Jezus heeft zich in Zijn leven op kwetsbaren en afhankelijkken gericht, omdat zij bij uitstek 'beeld van God' zijn in hun roepen om een antwoord van de ander.¹⁰⁶

Beeld van mensen met een verstandelijke handicap

Meininger geeft aan dat mensen met een verstandelijke handicap in hun kwetsbaarheid en afhankelijkheid mens zijn naar Gods beeld. Door hun grotere mate van kwetsbaarheid en afhankelijkheid confronteren zij niet-gehandicapte mensen met hun eigen kwetsbaarheid. Meininger geeft aan dat hij het in zoverre met Van Andel eens is dat kwetsbaren en afhankelijkken representanten van de Heer zijn, omdat zij datgene voorstellen wat mensen afwijzen. Hij ziet mensen met een verstandelijke handicap verder als gewone medemensen die soms een ongewoon beroep op andere mensen doen. Als medemens moeten zij niet gezien worden als hetzelfde als ieder ander, want dat zijn ze niet, maar wel als hetzelfde in kwetsbaarheid en afhankelijkheid als ieder ander in relatie tot God, de medemens en zichzelf.

Er zijn wel degelijk feitelijke en waarneembare verschillen tussen mensen, die herkend en erkend moeten worden. In de ontmoeting met mensen met een verstandelijke handicap vallen deze verschillen direct op, hun anders-zijn roept meestal een gevoel van bevreemding op. Alles wat vanzelfsprekend is, lijkt dan niet meer relevant. Hun bestaanswijze is zo anders, dat dit aan de ene kant herkend wordt als behorend bij het mens-zijn, maar aan de andere kant toch ook niet. Meininger meent dat een confrontatie met deze bestaanswijze leidt tot een verstoring van wat veel mensen denken over wat mens-zijn in feite is, zelfs tot een verstoring

---

gehandicapten en het evangelie', *Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen* nr. 1 (1991) 275-301.; Meininger, H.P., 'De orde van de verstoring. Een kleine theologie van verschil', in: Meininger, H.P. (red.), *Van en voor allen. Wegwijzer naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben* (Zoetermeer 2004) 19-33 en Meininger, H.P., 'Moeten we iets doen voor gehandicapten? De rol van mensen met een verstandelijke handicap in diaconaal handelen' in: Meininger, H.P. (red.), *Van en voor allen. Wegwijzer naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben* (Zoetermeer 2004) 245-258.

¹⁰⁴ Meininger, 'Moeten we iets doen', 252.

¹⁰⁵ Meininger, 'Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten', 285.

¹⁰⁶ Meininger, 'Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten', 286-288.

van het zelfbeeld. Op basis daarvan zetten mensen elkaar apart in groepen en ontstaat de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’.¹⁰⁷

Van hieruit scheidt Meininger een beeld van mensen met een verstandelijke handicap, gebaseerd op het Bijbelse thema van vreemdelingschap. Ook al zijn mensen met een verstandelijke handicap herkenbaar in hun mens-zijn, door hun andere bestaanswijze worden zij gezien als de vreemde ander. Meininger verwijst naar Leviticus 19:34, waar het gebod staat: “Gij zult hem (de vreemdeling) liefhebben als uzelf, want gij zijt vreemdelingen geweest in het land Egypte”. Het woordje ‘als’ geeft hier aan dat de vreemdeling gelijk is, maar toch anders. Er is dus aandacht voor zowel de verschillen als de overeenkomsten, zonder dat daar een tegenstelling mee bedoeld wordt. Het woordje ‘want’ geeft de basis aan van dit gebod, namelijk de eigen positie als vreemdeling. God is op dezelfde manier God voor de vreemdeling, als hij was voor de Israëlieten toen zij vreemdelingen waren in Egypte. In de Bijbelse tijd was dit een feitelijke herinnering, tegenwoordig moet dit symbolisch opgevat worden.¹⁰⁸

In de Bijbel wordt gastvrijheid steeds verbonden met vreemdelingschap. De kerk hoort gastvrij te zijn, vooral tegenover mensen met een verstandelijke handicap. Gastvrijheid moet dan niet gezien worden als een openstellen voor de vreemde ander waarbij het eigene nog als norm gezien wordt, maar juist als een eigen maken van het vreemdelingschap. Dit kan alleen door het eigene los te laten, dus door een versterking van de identiteit. Zo zorgt de ontmoeting met mensen met een verstandelijke handicap er niet alleen voor dat er een versterking van het zelfbeeld optreedt, maar ook is deze versterking nodig om de weg naar gastvrijheid vrij te maken.¹⁰⁹

De plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk

De plaats van mensen met een verstandelijke handicap is midden in de gemeente, op hun eigen manier. Ze zouden niet alleen object van diaconaal handelen moeten zijn, maar juist subject in het gehele kerkelijke leven. Niet subject in de zin van mondig en zelfbepalend, maar subject in het in relatie staan tot God en tot andere mensen. Op deze manier moet ook het diaconaal handelen altijd gericht zijn op het subject zijn van de ander, op het mens-zijn tegenover God en andere mensen. De aanwezigheid van mensen met een verstandelijke handicap in de kerkelijke gemeente vraagt dus in de eerste plaats niet om actie, maar om een werkelijke ontmoeting en acceptatie.¹¹⁰

Mensen met een verstandelijke handicap kunnen een representatieve rol vervullen. Ze zijn niet zozeer voorbeeld van de afhankelijke en kwetsbare mens, maar in hun afhankelijkheid en kwetsbaarheid zijn ze voorbeeld van de mens naar Gods beeld. Zij stellen juist die aspecten van de mens voor, die de mensen van het mens-zijn zouden willen uitsluiten. In die afwijzing representeren mensen met een verstandelijke handicap Jezus Christus, die werkelijk mens naar Gods beeld geworden was.¹¹¹

Kerkelijke aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap

Meininger geeft aan dat mensen met een verstandelijke handicap weinig zichtbaar zijn in het gezamenlijk vieren van de kerk. Zij krijgen in de kerk vaak een bepaalde rol opgelegd, namelijk die van object van diaconale hulp. Ze worden dan gezien als mensen die speciale aandacht nodig hebben. Als object van diaconaal handelen worden zij beschouwd als

---

¹⁰⁷ Meininger, ‘De orde van de versterking’, 21.

¹⁰⁸ Meininger, ‘De orde van de versterking’, 26-27.

¹⁰⁹ Meininger, ‘De orde van de versterking’, 29, 31.

¹¹⁰ Meininger, ‘Moeten we iets doen’, 251-253.

¹¹¹ Meininger, ‘Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten’, 291.

afwijkend, omdat zij als hulpbehoevenden blijkbaar niet voldoen aan de geldende normen voor welzijn of mens-zijn.¹¹²

Meininger wijst erop dat veel kerken de verantwoordelijkheid voor mensen met een verstandelijke handicap wel inzien, maar dat zij zich niet bekwaam genoeg achten om organisatorische problemen op te lossen en vooroordelen te overwinnen. Toch moeten zij deze verantwoordelijkheid op zich nemen om tot een werkelijke ontmoeting met mensen met een verstandelijke handicap te komen. Dit betekent dat de kerk moet veranderen, er moet voortdurend gezocht worden naar nieuwe vormen van gemeente-zijn. Meininger geeft hiervoor aanwijzingen die betrekking hebben op pastoraat aan mensen met een verstandelijke handicap, aan hun familieleden en hun hulpverleners.¹¹³

De taak van de kerk

De kerk maakt deel uit van de samenleving. Toch ziet zij gemeenschap tussen mensen anders, omdat zij gemotiveerd wordt door eigen bronnen. Deze bronnen, namelijk de Bijbel en de christelijke traditie van Bijbelinterpretatie, funderen het geloof in Jezus Christus als Messias. Dit geloof is de basis van een eigen manier van het beleven van de werkelijkheid, die anders is dan de gebruikelijke manieren in de samenleving. Hierin vindt de kerk dus haar eigenheid als een bijzondere gemeenschap in Jezus Christus.

Dit vraagt om een bepaalde levensstijl van de leden van deze gemeenschap, die Jezus volgen. Jezus Christus heeft namelijk van het mens-zijn als beeld van God werkelijkheid gemaakt. In Hem is de relatie tussen mens en God, en tussen mens en medemens openbaar geworden. Als het de gemeenteleden lukt om zichzelf te zien als mensen naar het beeld van God, in kwetsbaarheid en afhankelijkheid, kunnen zij mensen met een verstandelijke handicap werkelijk ontmoeten. Dan moet men ook concluderen dat mensen met een verstandelijke handicap midden in de gemeenschap thuishoren. Van de gemeente mag dan verwacht worden dat mensen met een verstandelijke handicap er hun plaats in kunnen nemen op hun eigen manier.¹¹⁴

De kerk zou een inclusieve menselijke gemeenschap moeten zijn. Inclusiviteit is niet hetzelfde als uniformiteit. Mensen hoeven niet hetzelfde te zijn, zij mogen anders zijn. Het zou er niet toe moeten leiden dat mensen zich van elkaar afkeren of apart zetten in groepen.¹¹⁵ In de ontmoeting met mensen met een verstandelijke handicap wordt vaak een gevoel van bevreemding opgeroepen, en men wordt geconfronteerd met kwetsbaarheid en afhankelijkheid. Het is de taak van de kerk om ruimte te geven aan deze gevoelens en aandacht te schenken aan het proces van verwerking, niet alleen bij ouders en familie-leden, maar bij alle betrokkenen. Dan wordt een inclusieve gemeenschap gerealiseerd.

Ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg

Meininger geeft aan dat tegenwoordig in de wetenschappelijke wereld nadruk gelegd wordt op de manier waarop mensen met een verstandelijke handicap in relatie tot de leefomgeving functioneren. Wat hiermee verband houdt, is de benadering van mensen met een verstandelijke handicap als volwaardig burgers. In deze benaderingswijze staat centraal dat zij ondersteund moeten worden om tot optimale participatie in de samenleving te komen. Dit is namelijk een voorwaarde voor volwaardig burgerschap. Een andere voorwaarde is toegang krijgen tot dezelfde rechten als alle andere burgers, met als doel het maken van eigen keuzes voor het eigen leven. Ook het maken van eigen keuzes betreffende zorg en ondersteuning hoort daarbij.

---

¹¹² Meininger, 'Moeten we iets doen', 250.

¹¹³ Meininger, 'Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten', 292.

¹¹⁴ Meininger, 'Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten', 288-289.

¹¹⁵ Meininger, 'De orde van de verstoring', 19-20.

Een kanttekening die Meininger zet bij deze ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg, is dat ondanks alle goede bedoelingen, de samenleving veel vooroordelen heeft ten aanzien van mensen met een verstandelijke handicap. Deze vooroordelen veranderen niet snel, want ze zitten diep geworteld. Bovendien kan een handicap op zichzelf niet opgeheven worden, en in ontmoetingen moet daarmee om worden gegaan. Deze ontwikkelingen zorgen er ook voor dat mensen met een verstandelijke handicap niet alleen veel ervaringen rijker worden, maar ook dat zij in aanraking kunnen komen met minder leuke aspecten van de samenleving. Ze kunnen bijvoorbeeld onder invloed raken van ‘verkeerde vrienden’, en zo in aanraking komen met criminaliteit, drugs- en alcoholmisbruik of discriminatie.

Een ander dilemma ligt in de nadruk die gelegd wordt op keuzevrijheid en autonomie als kenmerk van ideaal burgerschap. Mensen met een verstandelijke handicap kunnen niet aan dit ideaal voldoen, juist omdat zij vaak niet in staat zijn zelfstandig en weloverwogen keuzes te maken en beslissingen te nemen. Tot slot waarschuwt Meininger nog voor de gedachte dat acceptatie en integratie van mensen met een verstandelijke handicap vanzelf zullen volgen uit participatie aan de samenleving.¹¹⁶

3.5 Analyse van en vergelijking tussen theologische en maatschappelijke visies

In hoofdstuk twee zijn de maatschappelijke ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg vanaf 1945 tot 2004 beschreven, en het huidige hoofdstuk zijn uit deze periode theologische beschouwingen van vier auteurs over mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk geanalyseerd. Tot slot van dit hoofdstuk zal ik kort de ontwikkelingen in de theologische visies van de behandelde auteurs onderzoeken. Daarna zal ik nagaan hoe dit in verband staat met de ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg, zoals besproken in hoofdstuk twee.

3.5.1 Ontwikkelingen in theologische visies over mensen met een verstandelijke handicap

Om een duidelijk beeld te krijgen van de visies van de vier behandelde auteurs, is het nuttig om te weten wat elke auteur wil bereiken met zijn werk. Hovenga wilde met zijn boek bereiken dat de kerk meer aandacht kreeg voor mensen met een verstandelijke handicap en hun familieleden, en duidelijk maken hoe men het godsdienstige leven van deze mensen vorm kon geven. Hij legt uitgebreid de andere bestaanswijze van mensen met een verstandelijke handicap uit, waardoor zijn boek het karakter heeft van een eerste kennismaking met deze mensen. Van Andel zet in zijn werken steeds in op het feit dat mensen met een verstandelijke handicap achtergesteld worden in de kerk en in de maatschappij. Hij wil duidelijk maken dat deze mensen in de kerkelijke gemeente een eigen plaats innemen, en fundeert die plaats op Bijbelse overwegingen. Trapman wil met zijn boeken bereiken dat men niet alleen de tekorten ziet van mensen met een verstandelijke handicap, maar juist hun mogelijkheden. Hij geeft veel handreikingen om hen deelgenoot te maken van het kerkelijke leven. Van Andel en Trapman dragen beiden de boodschap uit dat mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige leden van de kerkelijke gemeente recht hebben op hulp bij het integreren in die gemeente. Meininger benadert het onderwerp op een andere manier. Hij wil bereiken dat men ruimte schept voor het anders-zijn van mensen met een verstandelijke handicap, zodat het tot een werkelijke ontmoeting van mens tot mens kan komen. Door verschillen te herkennen en te

---

¹¹⁶ Meininger, ‘Moeten we iets doen’, 247-249.

erkennen, kunnen mensen met een verstandelijke handicap opgenomen worden in de gemeente. Meiningers uitgangspunt is dus niet wat de kerk voor hen moet doen, maar welke houding noodzakelijk is om recht te doen aan hun mens-zijn.

In de theologische beschouwingen van de vier behandelde auteurs is een duidelijke verschuiving te zien in de visies op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerkelijke gemeente. Het werk van Hovenga, dat in de jaren zestig is uitgegeven, toont een beeld van mensen met een verstandelijke handicap dat toegespitst is op hun gebreken. Er wordt uitgebreid uitgelegd wat zij niet kunnen en weten, en op welke manieren zij anders zijn dan andere mensen. Kortom, het zijn wel mensen, maar mensen met een compleet andere bestaanswijze dan anderen.

Dan volgen de werken van Van Anandel, aan het begin van de jaren tachtig. Hij schetst een beeld van mensen met een verstandelijke handicap die nadrukkelijk gebaseerd is op hun menselijkheid. Ze zijn dus in de eerste plaats mens, en moeten zo ook behandeld worden. Tegelijkertijd echter horen ze bij de groep mensen die zwak zijn, misdeeld, en aan de rand van de samenleving staan. In hun afhankelijkheid hebben ze speciale aandacht en hulp nodig van anderen. Deze hulp staat gelijk aan geloofshandelen, omdat mensen met een verstandelijke handicap representanten van Jezus Christus zijn.

Trapman, die zijn werken vlak na Van Anandel heeft uitgegeven, geeft in grote lijnen hetzelfde beeld van mensen met een verstandelijke handicap als Van Anandel. Ook hij richt zich op hun menselijkheid. Hij schetst echter een positiever beeld dan Van Anandel. Dit blijkt uit het feit dat hij ze niet direct indeelt in een groep zwakke mensen¹¹⁷, en dat hij aangeeft dat zij iets toe te voegen hebben aan de gemeente. Ze kunnen een voorbeeld zijn in emotionaliteit voor andere mensen. Al met al geeft Trapman een geromantiseerde en gegeneraliseerde beschrijving van de gevoeligheden van mensen met een verstandelijke handicap.

Tot slot de visie van Meininger, eind jaren negentig en begin van de 21^e eeuw. Ook hij richt zich op het mens-zijn naar Gods beeld. Hiermee wil hij niet de menselijkheid van mensen met een verstandelijke handicap benadrukken, want deze is voor hem vanzelfsprekend. In dit kader wijst hij juist op hun anders-zijn. In hun mens-zijn bevatten zij namelijk een grotere mate van afhankelijkheid en kwetsbaarheid dan andere mensen, en juist dit is wat andere mensen willen afwijzen. Hij geeft aan dat het feitelijke anders-zijn van mensen met een verstandelijke handicap erkend moet worden, zonder dat dit leidt tot apartheid.

Kortom, het theologisch denken over mensen met een verstandelijke handicap ontwikkelt zich als volgt: Eerst worden zij gezien als gebrekkige mensen, die in wezen anders zijn dan andere mensen. Vervolgens wordt benadrukt dat zij mensen zijn als alle anderen, maar dan wel een prototype van afhankelijke mensen die speciale aandacht nodig hebben. Dan wordt het beeld positiever doordat ze niet voorgesteld worden als speciale mensen, maar als gewone medemensen met hun eigen mogelijkheden. Tot slot wordt benadrukt dat ze niet hetzelfde zijn als ieder ander, maar daarom niet minderwaardig.

De ontwikkeling in het theologisch denken over de plaats die mensen met een verstandelijke handicap innemen in de kerkelijke gemeente is minder duidelijk. Alle auteurs geven aan dat mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige leden van de kerk beschouwd moeten worden. Waar Hovenga aangeeft dat ze nog nauwelijks een plaats innemen in de gemeente, en dat dit theologisch onderbouwd moet worden, proberen de andere auteurs die onderbouwing aan te dragen. Het enige wat Hovenga hier zelf over inbrengt, is dat mensen met een verstandelijke handicap die gedoopt zijn, door de doop tot de gemeente behoren. Van Anandel en Trapman noemen dit ook.

---

¹¹⁷ Trapman geeft wel aan waar mensen met een verstandelijke handicap in de Bijbel gezocht moeten worden, namelijk bij de eenvoudigen en de kleinen.

Van Andel, Trapman en Meininger bespreken een Bijbels mensbeeld in relatie tot het beeld dat zij hebben van mensen met een verstandelijke handicap. Alle drie noemen zij het mens-zijn naar Gods beeld, wat zij interpreteren als een relationeel mensbeeld. Dit geldt voor alle mensen, dus ook voor mensen met een verstandelijke handicap. De mens bestaat in relatie tot God, en in relatie tot de medemens. Hieruit leiden Van Andel en Meininger zelfs de rol van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk af. Van Andel stelt hierbij de menswaardigheid centraal. Menswaardigheid wordt bepaald door de manier waarop de mens met zijn medemens omgaat, met name zijn medemens die hulp nodig heeft. Mensen met een verstandelijke handicap zijn mensen die hulp nodig hebben. Daarom deelt Van Andel hen een specifieke rol toe. Zij hebben een signaalfunctie. Ten eerste betreft dit Gods genade omdat hij een toekomst voor hen heeft, en ten tweede zijn zij representanten van de Heer. Dit heeft belangrijke waarde bij het laatste oordeel. Meininger geeft aan dat God de mens gemaakt heeft als afhankelijke en kwetsbare mensen. Mensen met een verstandelijke handicap confronteren andere gemeenteleden met hun afhankelijkheid en kwetsbaarheid, en daarin zijn zij meer mens naar Gods beeld dan de niet-gehandicapte mensen. Trapman is voorzichtiger. Hij schrijft hun geen specifieke functie toe, omdat hij hen niet wil overschatten. Wel vullen ze de gemeente aan, en wijzen ze andere gemeenteleden op het belang van beleving en emotionaliteit in de kerk.

Kortom, alle auteurs zijn het erover eens dat mensen met een verstandelijke handicap volledig bij de gemeente horen, maar zij kijken enigszins anders aan tegen de plek die deze mensen innemen in de kerkelijke gemeente. Van Andel was de eerste theoloog die zich uitgebreid bezig hield met de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk, en wellicht dat hij die daarom zo nadrukkelijk probeert te funderen. Hij schetst een ideaalbeeld van de omgang van gemeenteleden met mensen met een verstandelijke handicap. Hij komt tegenstrijdig over, omdat hij aan de ene kant mensen met een verstandelijke handicap de zwakke delen van het lichaam van Christus noemt die meer eer verdienen dan de anderen en die een signaalfunctie hebben, terwijl hij aan de andere kant aangeeft dat een handicap op zich niets verdienstelijks heeft. Trapman was veel terughoudender, en in dat opzicht wellicht realistischer. Men moet van iemand met een verstandelijke handicap niet meer vragen dan waar diegene toe in staat is. Dit roept ook eerder het beeld op van de verstandelijk gehandicapte als medemens in de gemeente en niet iemand die een uitzonderingspositie heeft. Ook Meininger meent dat mensen met een verstandelijke handicap door middel van acceptatie van hun anders-zijn, gelijkwaardig behandeld moeten worden, en dat dit geen specifieke betekenis heeft bij het laatste oordeel.

Hovenga, Van Andel en Trapman geven alle drie aan dat bij het volwaardig lid zijn van de gemeente, ook het volgen van catechisatie en deelname aan het Heilig Avondmaal hoort. Zij noemen juist deze aspecten, omdat mensen met een verstandelijke handicap vaak buitengesloten werden op basis van hun verstandelijke onvermogen, terwijl het samen leren, samen de wijn drinken en het brood breken juist een gevoel van saamhorigheid en gemeenschap oproept bij de deelnemers. Meininger geeft ook aan dat mensen met een verstandelijk handicap bij de kerkelijke gemeenschap horen, maar hij wijst minder op het volwaardig lid zijn van de gemeente. Dit komt doordat Meininger meent dat veel kerken tegenwoordig de verantwoordelijkheid voor mensen met een verstandelijke handicap wel inzien, maar simpelweg niet weten hoe ze daar vorm aan kunnen geven. Het behoeft dus geen uitleg meer dat ze lid zijn van de gemeente, maar hoe dat tot zijn recht kan komen. Ook heeft het met Meiningers hoedanigheid als ethicus te maken dat hij minder ingaat op de kerkelijke praktijken dan de andere theologen.

De auteurs geven elk hun mening over de rol van de kerk ten opzichte van mensen met een verstandelijke handicap, en specifiek gaat het dan over het diaconaat. Van de vier auteurs besteedt Hovenga de meeste aandacht aan de diaconie. Hij benadrukt de verantwoordelijkheid

van gemeenteleden voor elkaar, en speciaal voor hulpbehoevenden zoals mensen met een verstandelijke handicap. Het is de plicht van de kerkelijke gemeente om hen te helpen. Van Anandel, Trapman en Meininger daarentegen vinden dat mensen met een verstandelijke handicap teveel als object van diaconaal handelen beschouwd worden. Hoewel Van Anandel mensen met een verstandelijke handicap als hulpbehoevend ziet, geeft hij niet alleen aan dat zij object horen te zijn van andere kerkelijke handelingen, maar dat zij bovendien ook subject in de kerk moeten zijn. Trapman meent dat mensen met een verstandelijke handicap een ondergeschikte plaats toegekend kregen omdat zij alleen als hulpbehoevend worden gezien. Ook Meininger ziet dit gevaar. Hij stelt dat er in diaconaal handelen geen sprake hoort te zijn van een altijd gevende partij tegenover een altijd ontvangende partij. Liever moet er sprake zijn van echtheid in een ontmoeting, waarin mensen met een verstandelijke handicap geaccepteerd en gewaardeerd worden. Mensen met een verstandelijke handicap werden in de loop van de tijd dus steeds minder als hulpbehoevenden gezien, en kregen een meer volwaardige plaats in de kerk.

3.5.2 De theologische visies in relatie tot de maatschappelijke ontwikkelingen

Nu kunnen de hierboven genoemde theologische visies in het perspectief van de ontwikkelingen in de maatschappij gezet worden. De relatie tussen theologische en maatschappelijke ontwikkelingen is op de volgende manier zichtbaar. Ten eerste is aan het taalgebruik duidelijk te merken hoe tijdsgebonden de werken zijn. Hovenga hanteert zowel de term 'zwakzinnig' als 'geestelijk gehandicapt'. Hij geeft aan dat 'geestelijk gehandicapt' gebruikt werd als kritiek op de term 'zwakzinnig', maar voorspelt dat die binnen een aantal jaren ook te negatief zal klinken. Hij had gelijk. Van Anandel gebruikt de term 'verstandelijk gehandicapt', en hij geeft inderdaad aan dat de term 'geestelijk gehandicapt' niet nauwkeurig genoeg is, omdat het doet denken aan psychisch gestoorden en geesteszieken. Trapman gebruikt in zijn eerste boek nog de term 'zwakzinnig', omdat hij zowel 'geestelijk gehandicapt' als 'verstandelijk gehandicapt' niet accuraat genoeg vindt. Dit is opvallend, omdat de term 'zwakzinnig' in die tijd wel gebruikt werd in de wetenschap, maar in het dagelijks leven beschouwd werd als stigmatiserend. Later gaat hij wel de term 'verstandelijk gehandicapt' gebruiken. Bij Meininger is ook een duidelijke verschuiving te zien, namelijk van de term 'verstandelijk gehandicapt' naar de term 'mensen met een verstandelijke handicap'.

Het werk van Hovenga is gesitueerd in de tijd dat in de maatschappij nog nauwelijks aandacht was voor mensen met een verstandelijke handicap. Zij waren ook weinig zichtbaar, omdat ze toen nog vaak in afgelegen instellingen woonden. Dit was echter aan het veranderen, en de drijvende kracht achter dit proces waren onder andere pedagogen zoals Hovenga zelf. Er werd aandacht gevraagd voor mensen met een verstandelijke handicap in de maatschappij, en Hovenga vroeg die ook in de kerk. In dit opzicht is het dus begrijpelijk dat het werk van Hovenga het karakter heeft van een eerste kennismaking met mensen met een verstandelijke handicap.

Hovenga's beeld van mensen met een verstandelijke handicap als gebrekkige mensen, hulpbehoevenden en mensen met een totaal andere bestaanswijze komt overeen met de manier waarop in de jaren zestig tegen deze mensen aan werd gekeken. Dit was juist de tijd dat de overgang plaatsvond van het beeld van zwakzinnigen als patiënten met een defect die niet te verbeteren of te genezen waren, naar mensen met ontwikkelingsmogelijkheden. Er lag dus nog veel nadruk op hun tekortkomingen, maar er werd een begin gemaakt met het integreren van mensen met een verstandelijke handicap in de maatschappij. Dit gebeurde doordat ze terug werden geplaatst in de maatschappij, als normale omgeving waar ze ruimte hadden om zich te ontwikkelen. Hovenga noemt in zijn werk nog een aantal aspecten die

terug te vinden zijn in deze maatschappelijke ontwikkelingen, namelijk de opkomst van gezinsvervangende tehuizen (GVT's), groeiende kritiek op de medische benaderingswijze en op zwakzinnigeninstellingen, en resultaten die ouderverenigingen hadden geboekt op het gebied van maatschappelijke aandacht.

De boeken van Van Andel en Trapman zijn geschreven in de tijd dat het aantal gezinsvervangende tehuizen (GVT's) sterk toenam, en mensen met een verstandelijke handicap meer zichtbaar waren geworden in de maatschappij. Zoals zij aangeven dat mensen met een verstandelijke handicap nog niet als volwaardig gemeenteleden meedoen in de kerk, en nog teveel als object van diaconale zorg beschouwd werden, zo ook deden mensen met een verstandelijke handicap nog niet volwaardig mee in de samenleving, en werden zij als object van maatschappelijke hulp gezien. Om met de woorden van Trapman te spreken, mensen met een verstandelijke handicap worden wel gezien als mens, maar te weinig als medemens. Het beeld dat Van Andel scheidt van mensen met een verstandelijke handicap als gewone mensen die speciale aandacht en hulp nodig hebben, is terug te vinden in de ontwikkelingen in die tijd. Volgens het ontwikkelingsmodel moesten zij leven in zo normaal mogelijke omstandigheden, maar wel met speciale voorzieningen.

Zonder het bij naam te noemen, verwijst Trapman naar het ontwikkelingsmodel. Hij geeft aan dat er een verschuiving merkbaar was op wetenschappelijk gebied, waar gedragswetenschappers verantwoordelijk voor waren. In plaats van de verschillen werden de overeenkomsten tussen wel en niet gehandicapte mensen benadrukt, namelijk dat zij mensen zijn die in staat zijn tot groei en ontwikkeling. In theorie was het ontwikkelingsmodel ten tijde van Trapmans boek al enige tijd het heersende principe. Trapman geeft aan hoe dit uiteindelijk ook in de praktijk duidelijk merkbaar was. Verder merkt hij op dat er een nieuwe term voor 'zwakzinnigheid' in ontwikkeling was. Het is lastig te bepalen waar hij naar verwijst, omdat hij het niet bij name noemt. Wel geeft hij aan dat hij de benaming 'verstandelijk gehandicapt' niet correct vindt, omdat dit het intellectuele tekort benadrukt. Wat in zijn ogen dan misschien een betere benaming is en waar hij wellicht op zinspeelt, is de benaming 'mensen met een verstandelijke handicap'. Hiermee komt namelijk de nadruk op de mens te liggen.

De werken van Meininger zijn gesitueerd in een tijd dat de nadruk gelegd wordt op integratie, op het gewoon meedoen met de andere mensen. Er kwam steeds meer aandacht voor acceptatie van mensen met een verstandelijke handicap als voorwaarde om als volwaardige burgers beschouwd te worden, wat blijkt uit het ondersteuningsmodel. Ook Meininger benadrukt acceptatie van het anders-zijn van deze mensen. Alleen vanuit acceptatie kunnen mensen met een verstandelijke handicap volwaardig lid van de gemeente zijn. Kortom, vanuit acceptatie komt men tot integratie, of in Meiningers woorden: tot een inclusieve gemeenschap.

In de tijd dat Meiningers schrijft zijn mensen met een verstandelijke handicap volop zichtbaar geworden in de samenleving. Er zijn jaren voorbijgegaan sinds de GVT's verschenen, en de samenleving hoeft niet meer gewezen te worden op het feit dat mensen met een verstandelijke handicap ook mensen zijn van vlees en bloed. Toch is er nog steeds weerstand tegen deze mensen. Meininger bemerkt dat en speelt daarop in. Hij wijst er op dat ze inderdaad anders zijn, en probeert handvaten te geven om daarmee om te gaan. Het hoeft niet genegeerd of goed gepraat te worden, maar moet wel geaccepteerd worden.

Zowel Trapman als Meininger hebben echter ook kritiek op de maatschappelijke ontwikkelingen. Trapman denkt daarbij aan teleurstellingen als er teveel van mensen met een verstandelijke handicap verwacht wordt, en als mensen met een lichte verstandelijke handicap geconfronteerd worden met hun eigen achterstand. Vooral Meininger echter ziet fundamentele problemen. Er wordt volgens hem teveel nadruk gelegd op het aspect van burgerschap waarin gevraagd wordt om vrijheid en het maken van eigen keuzes. Hij geeft aan

dat het inherent is aan een verstandelijke handicap dat men vaak niet in staat is zelfstandig en weloverwogen keuzes te maken en beslissingen te nemen. Ook wijst hij op de vooroordelen die veel mensen nog hebben tegenover mensen met een verstandelijke handicap, en dat integratie niet automatisch het gevolg is van het wonen in de samenleving.

4. Kwartaalblad Voorzet

In dit hoofdstuk ga ik de theorie uit de voorgaande hoofdstukken toetsen aan de praktijk. Als casus zal ik het tijdschrift *Voorzet* behandelen, een praktisch kwartaalblad dat in de jaren tachtig en negentig is uitgegeven ter ondersteuning van mensen die werkzaam zijn op het gebied van geloofsbegeleiding van mensen met een verstandelijke handicap. Ik zal onderzoeken of de theologische en maatschappelijke visies en benaderingen uit de voorgaande hoofdstukken terug te vinden zijn in dit kwartaalblad. Eerst zal ik een algemene beschrijving geven van het blad, en daarna zal ik de inhoud analyseren.

4.1 Beschrijving Voorzet

4.1.1 Opzet en doel

Het eerste nummer van *Voorzet* is verschenen in september 1987. De ondertitel luidde: 'Uitwisseling en informatie rondom geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten'. De eerste initiatieven voor de uitgave van dit blad werden genomen door de in 1981 opgerichte Werkgroep Geloofsbegeleiding Verstandelijk Gehandicapten, die in april 1989 omgezet werd in de Stichting Geloofsbegeleiding Verstandelijk Gehandicapten (SGVG). Deze werkgroep organiseerde landelijke en regionale themadagen, die druk bezocht werden. De doelgroep bleek divers en steeds werd gemerkt dat de deelnemers behoefte hadden aan ontmoeting en uitwisseling van ervaring. Ook kwam steeds de vraag naar les-, catechese- en gespreksmateriaal terug. De werkgroep nodigde een aantal mensen uit om zich samen over deze vraag te buigen. Uiteindelijk kwam hier het kwartaalblad *Voorzet* uit voort.

Het doel van het blad was om ondersteuning te bieden aan mensen die werkzaam zijn op het gebied van geloofsbegeleiding van mensen met een verstandelijke handicap. Hierbij werd rekening gehouden met een diverse doelgroep, van vrijwilligers die vaak met weinig begeleiding of scholing een catechisatie of gespreksgroep leidden, tot professionals die bijscholing en verdieping zochten. Het werkterrein kon een school, kerk, parochie, gezin, groep of tehuis zijn. In het blad werd bijscholing en informatie aangeboden in de vorm van artikelen, en er was gelegenheid om ervaringen uit te wisselen.¹¹⁸ Er werd materiaal aangeboden dat direct bruikbaar was, maar ook suggesties en tips om eigen projecten te creëren. Er werden bijvoorbeeld suggesties gedaan aan de hand van (Bijbel)verhalen, liederen, spelsuggesties en vragen om een gesprek op gang te helpen. Elk nummer werd aangeboden aan de hand van een thema, zoals 'Bidden' en 'Oud worden', dat werd belicht vanuit verschillende hoeken en christelijke geloofsvisies.¹¹⁹ *Voorzet* verscheen vier keer per jaar.

Aan het begin van de zesde jaargang vond een proces van uiterlijke en inhoudelijke vernieuwing plaats.¹²⁰ Om tegemoet te komen aan de vraag van sommige lezers naar concreet materiaal of suggesties om aan de slag te gaan met het thema, werd er meer plaats ingeruimd voor het praktische gedeelte van het tijdschrift.¹²¹ De ondertitel veranderde in: 'Kwartaalblad voor geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten'. In de negende jaargang veranderde de opzet van het blad opnieuw, om meer aandacht te kunnen schenken aan ontwikkelingen en actualiteiten in de zorg, en aan praktische ondersteuning.¹²² Er werden nieuwe rubrieken geïntroduceerd, zoals de rubrieken 'Vertellen' en 'Vieren', en de hoofdartikelen werden

---

¹¹⁸ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 1 (1987), 1-2.

¹¹⁹ Zie de bijlage voor een overzicht van de themanummers van *Voorzet*.

¹²⁰ Over de lay-out van het blad volgt in hoofdstuk 5.1.3 meer.

¹²¹ *Voorzet*, jaargang 6 nummer 1 (1992), 4.

¹²² *Voorzet*, jaargang 9 nummer 1 (1995), 4.

korter.¹²³ De tiende jaargang bracht een nieuwe ondertitel met zich mee, namelijk: ‘Voor begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap in geloof en levensvragen’.

In het jaar 2000, na twaalf en een half jaar *Voorzet*, besloot men over te stappen op een vernieuwde en sterk veranderde uitgave van het blad, genaamd *Nieuwe VoorZet*. De belangrijkste reden hiervoor was dat het, met het oog op alle ontwikkelingen in de zorgsector, noodzakelijk was geworden om meer materiaal aan te bieden dat direct bruikbaar was. De redactie had gemerkt dat er in veel bredere kring behoefte gekomen was aan ondersteuning en materiaal, omdat steeds meer mensen met een verstandelijke handicap als gewone burgers in de samenleving kwamen te wonen. Vooral in kerken, waar deze mensen als gewone gemeenteleden wilden integreren en participeren, was het besef gegroeid dat hiervoor ondersteuning nodig was. De doelstelling van *Nieuwe VoorZet* was dan ook om in meer praktische zin aandacht te schenken aan geloof- en levensvragen van mensen met een verstandelijke handicap, zodat er samen vierend, gelovend, werkend en luisterend zin gegeven wordt aan het leven.¹²⁴ Hierop inspeland werden de thema's en het materiaal van het blad aangepast aan het oecumenisch leesrooster. *Nieuwe VoorZet* verscheen om de zes weken, en het themamateriaal werd per week weergegeven. Vanaf de tweede jaargang verscheen het blad om de acht weken. De ondertitel van het blad luidde: ‘Praktijkblad voor zingeving en geloven samen met mensen met een verstandelijke handicap’. In het colofon werd daar nog aan toe gevoegd: ‘binnen de kerk, de zorg en het onderwijs’.

Het blad had ongeveer zeshonderd abonnees, verspreid over heel Nederland. Uiteindelijk werd het blad eind 2001 door de uitgever opgeheven vanwege een te lage afname, toen er nog slechts driehonderd abonnees waren.

4.1.2 Redactie en uitgever

De oorspronkelijke redactie bestond uit zeven personen, die uit verschillende werkvelden en geloofsrichtingen kwamen. Wil Fenijn-de Vos was moeder van een verstandelijk gehandicapt kind. Ze was hervormd en als vrijwilliger gaf ze catechese in gezinsvervangende tehuizen (GVT's). Ina Nusselder was pastor aan het Hendrik van Boeijen-Oord in Assen. Ton van Oosterhout was priester en pastor in Huize het Rijtven in Deurne. Ben Sleumer was rooms-katholiek theoloog en pastor in de instelling Fatima in Nieuw-Wehl. Janna Posthumus was godsdienstwetenschapper en medewerker van het Documentatiecentrum Bijbels Museum in Amsterdam. Max Arab deed de illustraties, en was een voormalig geestelijk verzorger in de Zwakzinnigenzorg. Tot slot Mieke Brak, zij had theologie gestudeerd en was redacteur bij de Protestantse Stichting Bibliotheekwezen en Lectuurvoorlichting.

In de jaren dat *Voorzet* werd uitgegeven vonden er nogal wat wisselingen van redactieleden plaats. Ik zal de belangrijkste veranderingen hier noemen. In oktober 1990 werden drie nieuwe redactieleden voorgesteld. Dit waren Anneke Klunder, onderwijzeres op een Z.M.L.K.-school in Wilp, Pierre Verheggen, pastoraal werker in huize Maasveld in Maastricht, en Joanke Visser, pastor op de Cruquiushoeve in Heemstede. Ook werd er afscheid genomen van Max Arab als illustrator en redactielid. Een paar nummers eerder was de plaats van Wil Fenijn-de Vos ingenomen door Anne-Marie Joosten. Zij was coördinator van de Stichting Geloofsbegeleiding Verstandelijk Gehandicapt (SGVG). Haar plaats werd in januari 1992 ingenomen door Marian Geurtsen, zowel in de hoedanigheid van redactielid als die van coördinator van de SGVG. Verder werd Ina Nusselder vanaf dit nummer de voorzitter van de redactie.

De mensen die tot het einde toe in de redactie van *Voorzet* bleven zitten, waren Ina Nusselder als voorzitter, Ton Oosterhout, vanaf de negende jaargang als eindredacteur, Ben

---

¹²³ Over de rubrieken van het blad volgt in hoofdstuk 5.1.4 meer.

¹²⁴ *Nieuwe VoorZet*, jaargang 1 nummer 1 (2000), 2.

Sleumer, Pierre Verheggen en Janna Posthumus. Ook Albert Weemstra, werkzaam in het godsdienstonderwijs en vanaf oktober 1993 redactielid, Joke Goedbloed, werkzaam op een Z.M.L.K.-school en vanaf april 1997 redactielid, en tot slot Kees Wijnberg, die vanaf oktober 1998 deel van uitmaakte van de redactie, bleven tot het einde toe lid van de redactie van *Voorzet*. Marian Geurtsen verliet vlak voor de laatste *Voorzet* de redactie omdat de SGVG zichzelf toen opgeheven had. De stichting had zich gericht op ondersteuning en toerusting van vrijwilligers in de kerken, maar in de laatste jaren merkte zij dat het werk beter gedaan kon worden als het door de kerken zelf opgepakt zou worden, vooral op beleidsniveau. Daarom hebben zij een beroep gedaan op de kerken om het werk over te nemen. Het is overgedragen aan de sectie Pastoraat van de Samen Op Weg kerken.

Vier redactieleden van *Voorzet* zetten hun werk voort in de redactie van *Nieuwe VoorZet*. Het gaat om Ton van Oosterhout, Ben Sleumer, Kees Wijnberg en Joke Goedbloed. Verder heeft Janet Klein het grootste deel van de eerste jaargang van *Nieuwe VoorZet* de functie van eindredacteur vervuld. Later werd deze functie niet meer vermeld. De hoofdredactie lag bij de uitgever.

Voorzet werd de eerste vijf jaar uitgegeven door Publivorm, de afdeling uitgeverij van de Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectorvoorlichting in Nederland. In 1992 moest deze stichting haar activiteiten staken, omdat ze geen subsidie meer kreeg van de overheid. Vanaf januari 1992 werd de uitgave overgenomen door de Stichting Godsdienst en Opvoeding (SGO). Zij geven aan dat hun doelstelling de ontwikkeling en begeleiding van godsdienstige opvoeding in breedste zin inhoudt. Ze zijn gericht op kinderen, maar ook op volwassenen die voor de groei van hun geloof aangewezen zijn op andere mensen.¹²⁵ De SGO verzorgde vanaf het jaar 2000 ook de uitgave van *Nieuwe VoorZet*.

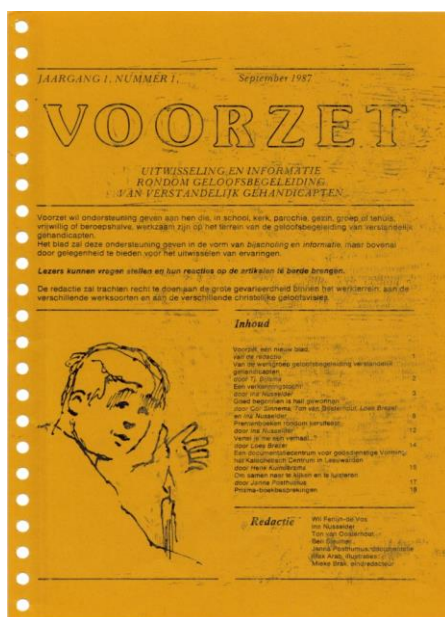
4.1.3 Vormgeving

Voorzet is begonnen als een losbladig tijdschrift, van gemiddeld 28 pagina's. Het werd uitgegeven in gekopieerde vorm op A4-formaat. De kleur van het voorblad was geel, en bevatte jaargang en nummer, maand en jaar, titel, ondertitel, thema, inhoudsopgave en een illustratie (afb. 1). Bij de eerste twee jaargangen stond ook de redactie op het voorblad, en een omschrijving van het doel van het blad. Deze omschrijving luidde als volgt:

Voorzet wil ondersteuning geven aan hen die, in school, kerk, parochie, gezin, groep of tehuis, vrijwillig of beroepshalve, werkzaam zijn op het terrein van de geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten. Het blad zal deze ondersteuning geven in de vorm van bijscholing en informatie, maar bovenal door gelegenheid te bieden voor het uitwisselen van ervaringen. Lezers kunnen vragen stellen en hun reacties op de artikelen te berde brengen. De redactie zal trachten recht te doen aan de grote gevarieerdheid binnen het werkteerrein: aan de verschillende werksoorten en aan de verschillende christelijke geloofsvisies.

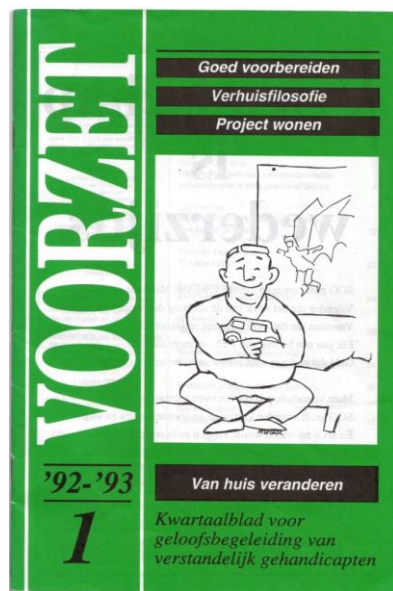
---

¹²⁵ *Voorzet*, jaargang 5 nummer 2 (1992), 1.

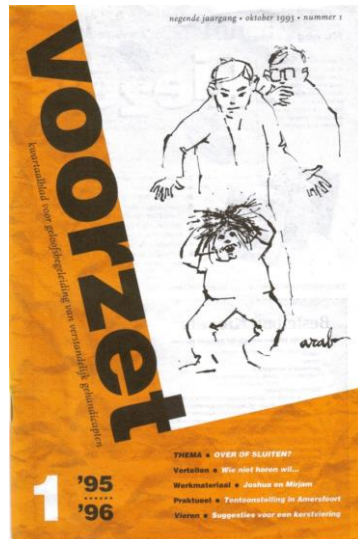
Afb. 1: Voorblad *Voorzet* jaargang 1, nummer 1 (1987).

Vanaf de zesde jaargang is de vormgeving van *Voorzet* veranderd. Het werd nu gedrukt op A5-formaat, in boekvorm en geniet. De omslag had per jaargang een eigen kleur. Op de voorkant stonden titel, ondertitel, jaar en nummer, het thema met een illustratie erbij, en kernwoorden van artikelen of de titel van een project (afb. 2). Precies in het midden van het blad zat het nieuwe materiaalkatern, waarvan de acht bladzijden lichtgroen waren. Dit gaf aan dat het een op zichzelf staand deel van het blad was, dat er ook uitgehaald kon worden. Vanaf de achtste jaargang werd het materiaalkatern achterin het blad opgenomen.

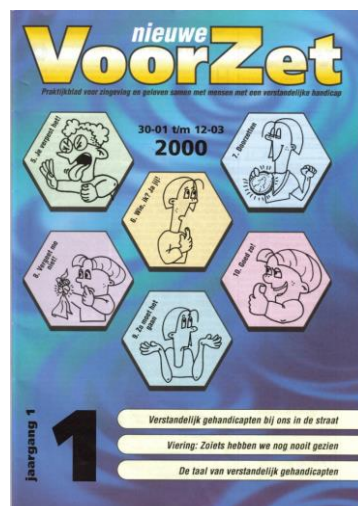
Afb. 2: Voorblad *Voorzet* jaargang 6, nummer 1 (1992).

Vanaf de negende jaargang is de lay-out van het blad opnieuw veranderd. Het formaat bleef hetzelfde. Op het voorblad werden de teksten herschikt, en rechtsboven werden de jaargang, de maand en het jaar van uitgave weer vermeld (afb. 3). Het materiaalkatern met gekleurde bladzijden was verdwenen, en was opgenomen in deels nieuwe rubrieken. Bij elk begin van een rubriek was de pagina aan de linkerkant grijs, waar de titel van de rubriek in stond. Op deze manier vielen de verschillende rubrieken meteen op tijdens het bladeren. *Voorzet* hield deze lay-out tot de dertiende jaargang.

Afb. 3: Voorblad *Voorzet* jaargang 9, nummer 1 (1995).

Voor *Nieuwe VoorZet* werd gekozen voor een nieuwe lay-out. Het blad werd weer uitgegeven op A4-formaat, ook gedrukt en geniet in boekvorm. Er werd een drietal artikelen of projecten aangekondigd op het voorblad, alsook de tijdspanne van zes weken en het jaar. Verder werden de zes weekthema's van het betreffende nummer weergegeven op het voorblad, met daarbij tekeningetjes van de nieuwe strip *Zip&Zap*, die het weekthema in beeld bracht (afb. 4).

Afb. 4: *Nieuwe VoorZet* jaargang 1, nummer 1 (2000).

In het blad werden illustraties gebruikt bij de artikelen en projecten. Deze illustraties gaven het blad door de kenmerkende tekenstijl een eigen 'gezicht' (afb. 5 en 6). De eerste drie jaargangen was Max Arab de illustrator. De vierde jaargang verzorgde Hermieneke Schaeffer de illustraties, en vanaf de vijfde jaargang Mieke Brak. Vanaf de zevende jaargang was Max Arab weer de illustrator, wat hij bleef tot het einde van *Voorzet*. In *Nieuwe VoorZet* werden de illustraties verzorgd door Tanja Kuijpers-Dijkstra en Jelle de Vlaming.

Afb. 5: Voorbeeld van een illustratie van Max Arab.

Afb. 6: Voorbeeld van een illustratie van Mieke Brak.

4.1.4 Rubrieken

Elk kwartaal werd *Voorzet* gemaakt aan de hand van een bepaald thema. Vrijwel vanaf het begin had *Voorzet* een vaste volgorde van rubrieken, waarmee de redactie inhoud probeerde te geven aan hun doelstelling om ondersteuning te geven in de vorm van informatie, bijscholing en het uitwisselen van ervaringen. Het blad begon altijd met een voorwoord van de redactie. De eerste paar artikelen waren de hoofdartikelen, zij waren het meest omvangrijk en gaven theoretische informatie. Vervolgens werden er kleinere bijdragen geleverd in kortere artikelen. Hierin werden vaak ervaringsverhalen verteld. Het totaal van deze artikelen besloeg minimaal twintig pagina's. Het blad eindigde met de rubrieken 'Bijvoorbeeld', waarin een project beschreven werd dat ter inspiratie diende of direct te gebruiken was. Een voorbeeld hiervan is het project Aanraken, verschenen in het gelijknamige themanummer. Dit was een catecheseproject van vier bijeenkomsten, over aanrakingen. Er kwamen verschillende suggesties naar voren, onder andere voorwerpen of stoffen laten voelen, vragen over verschillende manieren van aanraken, een collage maken over handen, en Bijbelverhalen lezen over aanrakingen van Jezus. Zo werd materiaal aangereikt dat de lezer naar eigen inzicht kon gebruiken of aanpassen. Daarna volgde de rubriek 'Boeken en Projecten', waarin besproken werd welk materiaal aanwezig was in verschillende documentatiecentra. Het ging dan bijvoorbeeld om werkboeken, tijdschriften, audiovisueel materiaal en uitwerkingen van projecten. De laatste rubriek was 'Agenda en Nieuws', waarin tentoonstellingen, werkdagen, theaterprogramma's, concerten en ontmoetingsdagen aangekondigd werden.

Regelmatig werden er interviews en verslagen van werkdagen van de SGVG opgenomen in *Voorzet*. Vaak werd ook een lied geplaatst, en soms een ingezonden brief of gedicht. Verder stond er een enkele keer een vacature in het blad. De eerste vijf jaar werd het blad altijd afgesloten met advertenties van de uitgever en Prismaboek-besprekingen van nieuwe boeken die verschenen bij dezelfde uitgever. Deze nieuwe boeken hadden allerlei christelijke onderwerpen als inhoud, zoals vrouwen in de vroegchristelijke kerk, leren bidden, en jeugd en pastoraat. Ze gingen dus niet alleen over mensen met een verstandelijke handicap.

Vanaf de zesde jaargang zag *Voorzet* er niet alleen anders uit, maar was het ook anders ingedeeld. Het materiaalkatern dat geplaatst was in het midden van het blad was nieuw, en was bedoeld om tegemoet te komen aan de vraag naar meer middelen om in de praktijk aan de slag te gaan met het thema. In dit katern stond dan ook concreet werkmateriaal en suggesties bij het behandelde thema. Het was een vervanging en uitbreiding van de rubriek 'Bijvoorbeeld'. De rubriek 'Boeken en Projecten' had een andere titel gekregen, en werd nu aangekondigd met de woorden 'Nieuw binnengekomen op het Documentatiecentrum Bijbels Museum'. Deze rubriek werd al geschreven door een medewerker van het Documentatiecentrum Bijbels Museum, en uiteindelijk werd alleen binnengekomen materiaal uit dit centrum besproken.

De negende jaargang bracht een grondige vernieuwing met zich mee. Er werd minder plaats toebedeeld aan het thema, ongeveer vijftien pagina's in plaats van de eerdere twintig pagina's. Het materiaalkatern verdween, en praktische informatie werd aangeboden in nieuwe rubrieken. De nieuwe rubriek genaamd 'Vertellen' werd geïntroduceerd, waarin een verhaal stond met aandachtspunten voor een gesprek. Deze rubriek werd na de hoofdartikelen geplaatst. In de rubriek 'Werkmateriaal' werd als vanouds materiaal aangeboden. In de nieuwe rubriek 'Vieren' werd steeds een viering besproken of een model voor een viering aangeboden. Een andere nieuwe rubriek was genaamd 'Praktueel', wat stond voor praktisch en actueel. Dit ging over actuele gebeurtenissen, die bedoeld waren om mensen te inspireren. 'Markant' was een andere nieuwe rubriek, waarin uitgaven kritisch besproken werden. Dit kon gaan over boeken en projecten, maar ook over video's en dia's en dergelijke. Verder eindigde het blad nog steeds met 'Nieuw binnengekomen' en de 'Agenda' die verzorgd werd door de SGVG.

Nieuwe VoorZet bracht hele nieuwe rubrieken en indelingen met zich mee. Het blad werd begonnen met de 'Column', een voorwoord waarin het thema werd besproken of geïllustreerd. Vervolgens kwam de inhoudsopgave, met daaronder het 'Nieuws'. Dan volgde een 'Hoofdartikel' over het betreffende thema, en daarna de rubriek 'Viering'. In deze rubriek werd een voorbeeld van een viering bij een Bijbeltekst besproken. Dan kwam de rubriek 'Achtergronden', waarin achtergrondinformatie over het thema werd behandeld. Maar het grootste deel van het blad wordt ingevuld door de praktische artikelen genaamd 'Weekthema's'. Hier eindigde het blad mee. Aan de hand van een weekthema werden in deze bijdrage per week verhalen, projecten, gespreksonderwerpen, spelletjes, Bijbelteksten en dergelijke besproken, die bruikbaar waren in het werk met mensen met een verstandelijke handicap. Voorbeelden van behandelde weekthema's zijn 'Vergeet me niet', 'Jij bent mijn vriend', 'De waarheid zeggen' en 'Stom ongeluk'. Zo wilde de redactie inhoud geven aan de meer praktische opzet van *Nieuwe VoorZet*.

4.1.5 Schrijvers van artikelen

In elk nummer stonden bijdragen van enkele redactieleden. De andere artikelen, of het ervaringsverhalen waren of artikelen die theoretische informatie gaven, werden geschreven door mensen die op één of andere manier te maken hadden met de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap, al dan niet professioneel. Ook deed men recht aan het oecumenische karakter van *Voorzet*, door mensen uit verschillende geloofsrichtingen aan het woord te laten.

De ervaringsverhalen werden voornamelijk geschreven door ouders van mensen met een verstandelijke handicap, of bijvoorbeeld begeleiders en vrijwilligers in GVT's of instellingen. De schrijvers van de meer theoretische artikelen werden uitgekozen op hun expertise, dat samen hing met het behandelde thema.¹²⁶ Zo heeft een auteur van Bijbelverhalen voor kinderen een bijdrage geleverd aan het thema 'Bijbelverhalen verteld', over hoe zijn verhalen tot stand komen en hoe hij daarbij te werk gaat. Bij het thema 'Er zit muziek in...' werd een muziekpedagoog geïnterviewd over wat een lied mooi maakt en wat zijn mening is over het maken van nieuwe teksten op bestaande melodieën. En bij het thema 'Aanraken' hebben een psychomotorisch therapeut en een activiteitenbegeleidster een bijdrage geleverd over hun manier van aanraken en welke rol dat speelt bij hun activiteiten. Op deze manier werd het thema van verschillende kanten belicht door verschillende disciplines. De meeste artikelen werden echter geschreven door pastores of pastoraal medewerkers van verschillende instellingen of tehuizen voor mensen met een verstandelijke handicap, en dan vooral door de redactieleden van *Voorzet*. Dit geldt ook voor de praktische suggesties en het werkmateriaal, hoewel daar ook (godsdienst)onderwijzers van ZMLK-scholen voor werden gevraagd, of catecheten.

Janna Posthumus, in haar hoedanigheid als medewerker van het Documentatiecentrum Bijbels Museum in Amsterdam, verzorgde altijd de rubriek 'Boeken en Projecten'. In eerste instantie werd hierin materiaal besproken van verschillende documentatiecentra, later alleen nog van het documentatiecentrum waar zij werkzaam was. De naam van de rubriek werd daar op aangepast, namelijk 'Nieuw binnengekomen in het Documentatiecentrum Bijbels Museum'. De rubriek 'Agenda en Nieuws' werd altijd geschreven door de coördinator van de SGVG. Hierin werden actuele gebeurtenissen aangekondigd, zoals ontmoetingsdagen, tentoonstellingen en theaterprogramma's.

---

¹²⁶ Zie de bijlage voor een overzicht van de themanummers van *Voorzet*.

4.2 Voorzet inhoudelijk

Een tijdschrift draagt altijd bepaalde opvattingen en waarden uit. Dit wordt in een blad vertolkt door de onderwerpen en de manier van schrijven. Vaak worden schrijvers van artikelen specifiek uitgezocht op basis van hun expertise en visie. Zoals hierboven al is genoemd waren de schrijvers van de artikelen van (*Nieuwe*) *Voorzet* veelal mensen die werkzaam waren in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap, hetzij professioneel hetzij vrijwillig. Zij maakten dus de ontwikkelingen in de zorg in levende lijve mee. Het blad werd gedragen door pastores uit verschillende instelling en vanuit verschillende geloofsvisies. Zij gaven weer wat vanuit hun theologische visie belangrijk was. In dit hoofdstuk zal onderzocht worden in hoeverre de maatschappelijke en theologische visies terug te vinden in het kwartaalblad (*Nieuwe*) *Voorzet*.

4.2.1 Beeld van mensen met een verstandelijke handicap

Het eerste artikel in het eerste nummer van *Voorzet* was bedoeld als terreinverkenning van geloofsbeleving en mensen met een verstandelijke handicap. In dit artikel wordt gesteld dat er geen universeel beeld van ‘de’ mens met een verstandelijke handicap gegeven kan worden. Deze mensen verschillen in aard en ernst van de handicap, maar ook in temperament en persoonlijkheid. Hoewel mensen met een verstandelijke handicap vaak blij geven van kinderlijke gedragingen en uitingen, kunnen ze niet zomaar gelijk gesteld worden aan kinderen. Volwassen gehandicapten zijn volwassen mensen met een eigen geschiedenis. Zij horen mogelijkheden te krijgen om zich te ontwikkelen en te ontplooien, zonder belemmerd te worden door medelijden of overbescherming, maar ook zonder overvraagd te worden.¹²⁷ Het kan ook voorkomen dat vooruitgang en ontwikkeling niet mogelijk is. Dit wijst niet direct op zinloosheid van het bestaan en het doet niet af aan de menselijkheid van dat bestaan. Ook in deze gevallen is het belangrijk aan te sluiten bij de beleving en mogelijkheden van deze mensen. De handicap zorgt ervoor dat mensen afhankelijk zijn van anderen, maar de mate waarin kan sterk verschillen. Er moet een evenwicht gevonden worden tussen enerzijds het leven van mensen met een verstandelijke handicap respecteren, en anderzijds begeleiding bieden en corrigeren als het nodig is.

Iemand met een verstandelijke handicap is in de eerste plaats mens, en wordt in *Voorzet* benaderd als medemens die zich niet alleen anders kan gedragen, maar de wereld ook anders beleeft. Dit anders-zijn van mensen met een verstandelijke handicap betekent niet minder-mens-zijn, maar een andere manier van mens-zijn.¹²⁸ In plaats van correcties aan te brengen volgens eigen inzichten en normen, moet men openstaan voor iemand met een verstandelijke handicap, om recht te doen aan die mens met zijn of haar eigen beperkingen, ervaringen en vragen.

Het doel van het blad *Voorzet* was om ondersteuning te bieden op het gebied van geloofsbegeleiding van mensen met een verstandelijke handicap. Bij geloofsbegeleiding gaat het altijd om een ontmoeting tussen twee of meerdere mensen. Als de begeleider zich volledig openstelt voor de eigenheid van degene die begeleid wordt, voor wie en hoe die ander echt is, pas dan kan er sprake zijn van echte ontmoeting.¹²⁹ Dan voelen mensen met een verstandelijke handicap dat zij het waard zijn om serieus genomen te worden als medemens. De bedoeling van geloofsbegeleiding is dat mensen met een verstandelijke handicap een gevoel van eigenwaarde krijgen en behouden. Dit kan bereikt worden door steeds weer te proberen aan te sluiten bij de leefwereld en beleving van deze mensen, en aan te passen aan hun niveau en specifieke mogelijkheden. Het gaat om aandachtig luisteren en verstaan.

¹²⁷ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 1, 3-8.

¹²⁸ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 3, 5-7.

¹²⁹ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 1, 6.

Een blad profileert zich door middel van een titel en ondertitel. De ondertitel van *Voorzet* is regelmatig gewijzigd, om uiting te geven aan een veranderde visie. De oorspronkelijke ondertitel luidde: ‘Uitwisseling en informatie rondom geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten’. In eerste instantie ging het dus om geloofsbegeleiding. Zoals hierboven besproken, verwijst dat naar een relatie tussen mensen, namelijk een begeleider en iemand die begeleid wordt. In essentie is dat een ongelijkwaardige relatie. De begeleider hoort verstand van zaken te hebben en degene die begeleid wordt, heeft hulp en sturing nodig bij het vormgeven en beleven van geloof. In 1996 veranderde de ondertitel in ‘Voor begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap in geloof en levensvragen’. In plaats van geloofsbegeleiding gaat het nu dus ook om begeleiding in levensvragen. De toevoeging ‘levensvragen’ duidt op een meer persoonlijke benadering en een veranderde visie op mensen met een verstandelijke handicap. Hiermee komt namelijk meer nadruk op de mens te liggen, omdat levensvragen vanuit die mens zelf komen. Ook mensen met een verstandelijke handicap kunnen moeite hebben met bepaalde aspecten van het leven, en behoefte om daarin begeleid te worden. Mensen met een verstandelijke handicap zijn dus niet alleen passieve mensen die sturing nodig hebben, maar ook actieve mensen met eigen vragen en ervaringen. Deze veranderde visie volgt de ontwikkelingen in de samenleving die in de jaren negentig plaatsvonden, zoals de veranderde definitie en benaming van verstandelijke handicap en de opkomst van het ondersteuningsmodel.

Vanaf het jaar 2000, met de overstap naar *Nieuwe VoorZet*, luidde de ondertitel als volgt: ‘Praktijkblad voor zingeving en geloven samen met mensen met een verstandelijke handicap’. De wijziging van levensvragen in zingeving is niet groot. Zingeving en levensvragen worden vaak in één adem genoemd omdat het in essentie om hetzelfde gaat, namelijk ‘wat is de zin van mijn leven?’. Wat belangrijker is in deze nieuwe ondertitel is de toevoeging ‘samen met’. Dit duidt opnieuw op een veranderde visie, namelijk dat mensen met een verstandelijke handicap niet alleen mens zijn, maar ook medemens. Dit betekent dat zij in relatie staan tot andere mensen. Ook kan men deze toevoeging in verband brengen met het ondersteuningsmodel en de integratiegedachte. Het gaat om meedoen in de gemeenschap, om participeren in het dagelijkse leven, dus samen met mensen die geen verstandelijke handicap hebben.

4.2.2 Terminologie

Zoals in de ondertitel van *Voorzet* al duidelijk is, spreekt men bij de aanvang van het blad over ‘verstandelijk gehandicapten’. In de eerste jaargangen wordt sporadisch nog wel gesproken over ‘zwakzinnigen’, maar vaker komt dit begrip voor in officiële uitdrukkingen als ‘zwakzinnigenzorg’ en ‘zwakzinnigenpastoraat’. In het tweede nummer van *Voorzet* wordt eenmalig nog gesproken van ‘idiot’. Heel soms komt ook de term ‘geestelijk gehandicapt’ nog voor in de eerste vijf jaargangen. Vanaf de zesde jaargang, in 1992, begint men te spreken over ‘mensen met een verstandelijke handicap’, en deze term wordt steeds meer gebruikt naast de term ‘verstandelijk gehandicapten’. Een paar jaar later worden beide termen evenveel gebruikt. Vanaf de tiende jaargang, oktober 1996, wordt ook de ondertitel aangepast. Deze luidt dan: ‘Voor begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap in geloof en levensvragen’. In ditzelfde nummer wordt aangegeven dat deze mensen volgens de nieuwste trend ‘mensen met mogelijkheden’ genoemd worden. De redactie vindt dat een dubbelzinnige benaming, omdat dit geldt voor alle mensen.¹³⁰ Vanaf 1998, eind van de elfde jaargang, wordt nog overwegend de term ‘mensen met een verstandelijke handicap’ gebruikt, maar de benaming ‘verstandelijk gehandicapten’ raakt niet in onbruik. In *Nieuwe VoorZet* wordt voor

---

¹³⁰ *Voorzet*, jaargang 10 nummer 1 (1996), 4.

het eerst de benaming ‘mensen met een verstandelijke beperking’ gebruikt in de eerste jaargang, nummer 5 (2000). Daarna komt deze term nog een aantal keer voor.

De verschillende benamingen volgden de trend in de samenleving. Dit is begrijpelijk omdat degenen die bijdragen leverden aan het blad betrokken waren bij de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap. Juist in dit werkveld komen als eerste bezwaren op tegen bepaalde benamingen en worden nieuwe benamingen gebruikt.

4.2.3 Opvattingen over kerk en mensen met een verstandelijke handicap

Voorzet is opgezet als blad voor geloofsbegeleiding. Als men zich richt op het christelijk geloof, is de kerk of parochie daarbij niet weg te denken. In het eerste nummer van het blad wordt de positie van de kerk in de context van geloofsbegeleiding voor mensen met een verstandelijke handicap dan ook opgemerkt, en in latere nummers verder uitgewerkt. Ook is het veelzeggend dat vrijwilligers en professionals in kerk en parochie expliciet als doelgroep van *Voorzet* genoemd worden. Dit duidt op het besef dat juist zij behoefte hebben aan ondersteuning bij geloofsbegeleiding van mensen met een verstandelijke handicap. *Voorzet* richt zich niet alleen op hen om ondersteuning te bieden, maar ook om de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de geloofsgemeenschap duidelijker te maken.

Het uitgangspunt van *Voorzet* is dat mensen met een verstandelijke handicap een plaats in de kerken toekomt. Zij moeten als volwaardige leden van de gemeenschap beschouwd worden. Mensen met een verstandelijke handicap worden vaak buitengesloten in de samenleving, ook in de geloofsgemeenschap. Het is een opdracht voor de leden van de geloofsgemeenschap om zich open te stellen voor iedereen, en om naar manieren te zoeken om samen met de verstandelijk gehandicapte leden vorm te geven aan het geloof. Daar vloeit uit voort dat zij betrokken worden bij het kerkelijk leven.¹³¹

Voorzet besteedt ook aandacht aan mensen met een diepe of ernstige verstandelijke handicap, en erkent dat het in hun geval heel moeilijk is om te spreken van volwaardig lid zijn. Zij kunnen eenvoudigweg niet meedoen aan het kerkelijk leven. Beter is dan de vraag wat de kerk voor hen zou kunnen betekenen. Het is voldoende om mensen met een diepe verstandelijke handicap te aanvaarden zoals ze zijn. Ze leven in een totaal andere wereld dan de andere kerkleden. Die wereld zou men moeten leren kennen, ook al kunnen maar enkele leden van de kerk dat doen. Concreet betekent dit dat er contact kan zijn in de vorm van nabijheid van een medemens. Ook is het van belang dat mensen met een diepe verstandelijke handicap en hun familie niet genegeerd worden.¹³²

In het eerste nummer van het blad wordt opgemerkt dat geloofsbeleving en kerkdiensten, vooral de protestantse vormen, vaak erg intellectualistisch overkomen. De nadruk ligt op het begrijpen van de woordverkondiging en kennisoverdracht. Voor mensen met een verstandelijke handicap is dat moeilijk. Het gaat voor hen om beleving, zij moeten het geloof ervaren. Dit is iets waar in *Voorzet* herhaaldelijk op gewezen wordt. Dit gebeurt in theoretische artikelen, maar ook in de praktische bijdragen wordt duidelijk dat andere uitingsvormen belangrijk zijn. Voorbeelden zijn visuele hulpmiddelen zoals dia's, tekeningen, en tastbare voorwerpen, maar ook muziek en toneel omdat deze middelen het Woord concreet maken. Het uitspelen van een Bijbelverhaal maakt het verhaal zichtbaar en beleefbaar. Door bijvoorbeeld een feestelijke optocht uit te spelen bij het verhaal over Jezus' intocht in Jeruzalem, waarbij mensen dansen en juichen, wordt de feeststemming beter overgebracht dan met woorden. In *Voorzet* wordt er verder op gewezen dat voor mensen met een verstandelijke handicap de beleving van het geloof gericht is op rituelen, op duidelijke richtlijnen voor het doen en laten, en op herkenning van wat ervaren wordt. De ervaring zelf wordt opgedaan door

¹³¹ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 1 (1987), 7.

¹³² *Voorzet*, jaargang 3 nummer 1 (1989), 4-5.

deelname aan de rituelen, omdat ze hierdoor voelen dat ze erbij horen, dat ze mee doen, aandacht krijgen en in relatie staan met de andere gemeenteleden.

Bij aanvang van de tweede jaargang van *Voorzet* is het thema ‘plaats voor iedereen’. Het gaat hier om de plaats in de kerken. Hierbij wordt ook aangestipt wat de kerkorden hierover bepalen. Van Andel werd gevraagd hier een artikel over te schrijven. Hij geeft aan dat mensen met een verstandelijke handicap niet specifiek genoemd worden in de kerkorde, maar dat dit ook niet nodig is. Hij schrijft: “Kind van God ben je toch niet op grond van de dingen die je zelf zegt of doet, maar primair omdat God van mensen houdt en dit in de komst, het lijden en de kruisdood van Jezus Christus op ondubbelzinnige wijze heeft laten zien”.¹³³ Hij vindt dat de plaats van mensen in de kerk bepaald moet worden vanuit het pastoraat in het kerkelijk leven, vanuit de zorg voor kwetsbare mensen. Hieruit volgt dat mensen met een verstandelijke handicap ten volste bij de gemeente van Christus horen, en dus mee mogen doen met alle kerkelijke rituelen. Van geval tot geval zal men hier een passende vorm voor moeten vinden.

In het eerste nummer van jaargang 10 van *Voorzet* staat een ervaringsverhaal waaruit blijkt dat het feit dat de plaats van mensen met een verstandelijke handicap niet opgenomen is in de kerkorde, toch voor veel onduidelijkheid en teleurstelling kan zorgen.¹³⁴ Velen zijn wel gedoopt, maar de vraag is vaak of zij belijdenis kunnen doen en het Avondmaal mogen vieren. Het komt veel voor dat de belijdeniscatechisatie draait om kennisoverdracht en het maken van goed doordachte keuzes. In deze gevallen kan de toegang tot het doen van belijdenis en het vieren van het Heilig Avondmaal geweigerd worden voor mensen met een verstandelijke handicap omdat zij de betekenis hiervan niet kunnen begrijpen. In deze bijdrage komt, net als bij Van Andel, de opvatting naar voren dat mensen met een verstandelijke handicap belijdenis moeten kunnen doen als zij dat willen, en daarna ook mee mogen doen aan de Avondmaalsviering. Vooral bij dit laatste gaat het immers om een tastbaar ritueel, een concrete handeling die een gevoel van saamhorigheid oproept. Een kerk die hen de toegang weigert neemt hun geloof niet serieus, en laat hen in de steek. Zij accepteert mensen niet zoals ze zijn, als volledig mens met gebreken. Dit kan hard aankomen, niet alleen bij mensen met een verstandelijke handicap zelf, maar ook bij de ouders en andere familieleden.

In de vijfde jaargang van *Voorzet* staat een artikel over de ervaringen van ouders van een kind met een verstandelijke handicap en de pastorale aandacht vanuit de kerken. Dit artikel is bedoeld om ambtsdragers en pastores te wijzen op verschillende ervaringen en verwachtingen van de ouders. In dit artikel staan negatieve ervaringen, bijvoorbeeld over het gebrek aan betrokkenheid vanuit de kerk bij de geboorte van een gehandicapt kind. Maar er worden ook positieve ervaringen besproken, bijvoorbeeld over aangepaste diensten. Met deze bijdrage worden ambtsdragers en pastores aangespoord na te denken over wat er van de kerk verwacht wordt en eventueel hoe zij daarop in kunnen spelen. Er worden geen pasklare antwoorden gegeven, omdat elke situatie weer anders is. Aan de ene kant verwachten ouders betrokkenheid en aandacht vanuit de kerk, maar aan de andere kant willen ze geen uitzonderingspositie krijgen. Daarom is het belangrijk dat er goed contact is in de kerk.¹³⁵

Voorzet heeft ook een themanummer gewijd aan aangepaste diensten. Hier wordt duidelijk dat de meningen verschillen over vieringen die speciaal voor mensen met een verstandelijke handicap gehouden worden. Aan de ene kant kan men er tegen zijn, omdat de aangepaste diensten vaak ‘s middags gehouden worden, onafhankelijk van de diensten voor de gehele gemeente. Zo wordt integratie niet bevorderd, maar juist apartheid in de hand gewerkt. Er moet naar een vorm gezocht worden waarin mensen met een verstandelijke handicap niet als aparte groep beschouwd worden, en waaruit duidelijk wordt dat zij op verschillende manieren

---

¹³³ *Voorzet*, jaargang 2 nummer 1 (1988), 7.

¹³⁴ *Voorzet*, jaargang 10 nummer 1 (1996), 10-12.

¹³⁵ *Voorzet*, jaargang 5 nummer 3, (1992), 5-7.

kunnen deelnemen aan het kerkelijk leven. In principe zou elke dienst zo vormgegeven moeten zijn dat iemand met een verstandelijke handicap zich er thuis voelt. Aan de andere kant zijn er ook genoeg mensen die wel blij zijn met de aangepaste diensten. Zij zien deze diensten als iets extra's naast de gewone diensten waar mensen met een verstandelijke handicap ook welkom zijn, en ze zijn blij met de aandacht die mensen met een verstandelijke handicap op deze manier krijgen. Juist het oog hebben voor elkaars beperkingen en mogelijkheden, het rekening houden met de ander, wordt gezien als het volwaardig lidmaatschap van de gemeente.¹³⁶

Integratie is een belangrijk begrip als men denkt aan de kerk en mensen met een verstandelijke handicap. Niet alleen integratie in de kerkelijke gemeenschap, maar ook wat daar vaak aan vooraf gaat, namelijk integratie in de samenleving waardoor de plaatselijke kerk vaker te maken krijgt met mensen met een verstandelijke handicap. In *Voorzet* wordt een voorbeeld gegeven van een groep mensen die van een instelling naar een nieuwbouwwijk verhuizen, en daar naar de plaatselijke kerk gaan.¹³⁷ Duidelijk wordt dat de intensieve voorbereidingen vooraf enorm hebben geholpen om de mensen met een verstandelijke handicap te ontvangen en op te nemen in de kerkelijke gemeente. Dit gaat dus niet vanzelf. Ook wordt genoemd dat er, naast de diensten van de plaatselijke kerk, nog eens per maand een huisdienst gevierd wordt met de instellingspastor. Dit is dus een voorbeeld van een situatie waarbij wel integratie nagestreefd wordt, maar waarbij ook nog iets meegenomen wordt van de instellingscultuur.

Veelzeggend is ook de reden waarom het blad *Voorzet* veranderd werd naar *Nieuwe VoorZet*. De redactie van *Voorzet* wilde namelijk inspelen op het feit dat mensen met een verstandelijke handicap in de gewone wijken zijn komen wonen, en daar naar de plaatselijke kerk gaan. Vanuit de kerken is er behoefte gekomen aan meer direct bruikbaar werkmateriaal om tegemoet te komen aan de nieuwe leden. Op basis hiervan is *Voorzet* geheel vernieuwd, en niet alleen wordt er meer materiaal aangeboden, maar het materiaal en de thema's zijn ook aangepast aan het oecumenisch leesrooster. Dit is dus een directe vorm van aanpassing aan maatschappelijke ontwikkelingen.

4.2.4 Maatschappelijke ontwikkelingen

Het blad *Voorzet* getuigt expliciet en impliciet van ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg. Expliciet werd in de jaren tachtig bijvoorbeeld melding gemaakt van de moeilijkheden rond bezuinigingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg, waardoor er minder personeel was en minder tijd om andere dan verzorgende taken uit te voeren. In de jaren negentig kwam er kritiek op de verzakelijking in de zorg. Deze kritiek richtte zich met name op het feit dat de financiering steeds meer uitging van doelmatigheid, om de schaarse middelen en menskrachten steeds efficiënter in te zetten. Hierbij werd niet gekeken naar het welzijn van mensen met een verstandelijke handicap, naar ervaringen van geluk en verdriet die niet te meten zijn. Hieraan gekoppeld werd ook melding gemaakt van verzet tegen de terminologie die met deze verzakelijking te maken had en die volgens velen niet thuishoorde in de zorg. Het gaat hierbij om termen als cliënten, zorgproducten en managers. Ook besprak men de ontwikkeling naar kleinschalig wonen en de opkomst van nieuwe trefwoorden als integratie en normalisatie.¹³⁸ Hierbij kwamen voor- en nadelen aan bod, verduidelijkt door positieve en negatieve ervaringen.

---

¹³⁶ *Voorzet*, jaargang 10 nummer 3 (1997), 5-17.

¹³⁷ *Voorzet*, jaargang 8 nummer 3 (1995), 16-19.

¹³⁸ Respectievelijk *Voorzet*, jaargang 1 nummer 3 (1988), 3, *Voorzet*, jaargang 8 nummer 3 (1995), 7, *Voorzet*, jaargang 12 nummer 4 (1999), 5, en *Voorzet*, jaargang 2 nummer 3 (1989), 5.

Ook impliciet is duidelijk dat sommige thema's te maken hebben met maatschappelijke ontwikkelingen. Bijvoorbeeld de nummers van *Voorzet* die aan wonen en verhuizen zijn gewijd, wijzen naar de ontwikkeling naar kleinschalig wonen. Binnen vijf jaar werd dat thema twee keer behandeld, namelijk in jaargang 2 nummer 3 (1989), en jaargang 6 nummer 1 (1992). Dit geeft aan dat het op dat moment een belangrijk thema was. Wat opvalt, is dat de bijdragen in beide nummers grotendeels geschreven werden vanuit de instellingssituatie. Eind jaren tachtig streefde men in theorie kleinschalige woonvoorzieningen na in plaats van de instellingen, maar in de praktijk ging dat niet zo snel. In het eerste themanummer over het wonen wordt verder de benaming 'woon- en leefgemeenschap' gebruikt, een benaming die opkomt in de jaren zeventig en verwijst naar een afname van instituutskennmerken in instellingen. Hier wordt ook genoemd dat de benaming 'kliniek voor zwakzinnigenzorg', verwijzend naar het medische model, niet meer gebruikt wordt, maar in hetzelfde stukje gebruikt de schrijver wel de benaming 'paviljoen', wat toch ook verwijst naar een medische setting.¹³⁹

In het themanummer uit 1992 valt op dat hier gesproken wordt over de verhuizing van een kleine instelling, namelijk Huize op de Bies, van Schimmert naar Landgraaf. Deze instelling was in 1976 ontstaan door een samenvoeging van drie voorzieningen, en sinds die tijd woonden de ruim 200 bewoners in een kleinseminarie, met slaapzalen voor 4 tot 8 personen. In 1992 verhuisden zij naar een nieuw terrein, in de vorm van een wijkje met 18 woningen. Toen kregen alle bewoners een eigen kamer, waardoor ze meer privacy kregen en zelfstandiger werden.¹⁴⁰ Deze vernieuwingen zijn vrij laat gekomen als gekeken wordt naar de ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg. In theorie zou er vanaf de jaren zeventig en in de jaren tachtig meer aandacht zijn gekomen voor de privacy van bewoners, en de mogelijkheid om meer zelfstandig te wonen. In dit geval gebeurde dat pas in 1992, waar natuurlijk wel een proces van besluitvorming en voorbereiding aan voorafgegaan is. De huizen vormden bovendien een eigen wijkje. Met andere woorden, hier kan men nog van een instellingsterrein spreken, waarbij men recht wil doen aan het normalisatieprincipe door afname van instellingskennmerken. Dit is een typisch voorbeeld van wat in theorie nagestreefd zou moeten worden, namelijk normalisatie, en wat in de praktijk niet altijd zo snel gaat. Dit is ook precies wat de Nederlandse praktijk typeerde, in tegenstelling tot buitenlandse processen van de-institutionalisatie. Met name in de Scandinavische landen, de Verenigde Staten, Engeland en Italië gingen bewoners van instellingen op grote schaal verhuizen naar kleinschalige woningen in de samenleving.¹⁴¹

Wat verder nog van belang is in dit themanummer uit 1992, is dat aangegeven wordt dat een andere woonomgeving heeft bijgedragen aan een veranderde visie op zorgverlening en een veranderd beeld van mensen met een verstandelijke handicap. Doordat bewoners meer privacy en meer bewegingsvrijheid hebben, worden ze zelfstandiger en socialer. De groepsleiders zijn meer gericht op de persoon, op het maken van eigen keuzes en verantwoordelijkheid. Met andere woorden, ze zijn meer gericht op het mens-zijn van de bewoners, want ze hebben meer oog gekregen voor het eigene van elk individu.¹⁴²

In het eerste nummer van *Nieuwe VoorZet* in 2000 wordt de verhuizing en integratie van mensen met een verstandelijke handicap niet vanuit een instellingssituatie, maar vanuit een gewone woonwijk besproken. Dit duidt op een verder gevorderd proces van integratie dan in het hiervoor besproken nummer van *Voorzet* in 1992. Er wordt benadrukt dat een kennismaking met de burens van groot belang is. Ook een voorlichtingsprogramma voor de buurtbewoners is belangrijk, om te voorkomen dat zij overrompeld worden. De

---

¹³⁹ *Voorzet*, jaargang 2 nummer 3, 4-7.

¹⁴⁰ *Voorzet*, jaargang 6 nummer 1, 5-8.

¹⁴¹ Van Gennep, *Paradigma-verschuiving*, 6-9 en Tonkens en Wijers, 'De geschiedenis van de zorg', 27.

¹⁴² *Voorzet*, jaargang 6 nummer 1, 6-7 en 21-22.

buurtbewoners zijn immers de mensen die in aanraking komen met de nieuwe bewoners in de wijk. Wanneer aan nieuwe burens kost altijd tijd en inspanning, en met deze nieuwe bewoners des te meer. Want als de buurt alleen maar onverschillig is ten opzichte van de nieuwe burens, is de kans groot dat menssen met een verstandelijke handicap vereenzamen in de maatschappij. Dat is één van de gevaren van integratie.¹⁴³

In 1994 werd een heel nummer gewijd aan het thema ‘integratie’, toegespitst op de geloofsbegeleiding. In het voorwoord geeft de redactie aan dat integratie op zich toe te juichen is, maar dat men niet voorbij moet gaan aan de keerzijden van de verwezenlijking van het integratie-ideaal. Beide kanten wil *Voorzet* laten zien. Het blad geeft positieve verhalen weer waarin integratie in meer of mindere mate verwezenlijkt is. Bijvoorbeeld het verhaal van een jongen met een verstandelijke handicap wiens Eerste Communie een succes werd door de tijd en moeite die zijn ouders en catecheseleidster geïnvesteerd hadden. Maar ook minder positieve ervaringen, bijvoorbeeld wanneer er terughoudend gereageerd wordt vanuit een kerkelijke gemeente als er een beroep gedaan wordt op de pastorale zorg voor menssen met een verstandelijke handicap die in de wijk komen wonen. Uit deze bijdragen blijkt dat betrokkenheid vanuit de geloofsgemeenschap veel kan betekenen, en dat praktische ondersteuning erg belangrijk is. Wat in ieder geval duidelijk wordt uit de bijdragen die dit themanummer vullen, is dat integratie een proces van wederkerigheid vergt. De omgeving moet erbij betrokken zijn als iemand wil deelnemen aan de samenleving. De mens met een verstandelijke handicap moet zich aanpassen aan de samenleving, maar de leden van de samenleving moeten die gehandicapte mens wel accepteren en respecteren. Dit vraagt een goede voorbereiding en inzet van beide kanten.¹⁴⁴

Bij het integratie-ideaal dreigt ook het gevaar, dat men de mogelijkheden en vooral de onmogelijkheden van menssen met een verstandelijke handicap uit het oog verliest. *Voorzet* waarschuwt voor het overschatten van mogelijkheden van menssen met een verstandelijke handicap, en voor het feit dat een ideaalbeeld het belang van het individu kan overheersen. Beter kan men zich inspannen om realistisch te zijn en de belemmeringen onder ogen te zien, en daar zorgvuldig mee om te gaan.¹⁴⁵

Ook andere aspecten van ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg zijn aan te wijzen in de nummers van *Voorzet*. Bijvoorbeeld ontwikkelingen in zorgmodellen. Er is impliciet kritiek op het leef- en relatiemodel. Er wordt namelijk aangegeven dat aandacht hebben voor het mens-zijn als anders-zijn van menssen met een verstandelijke handicap en hen in hun waarde laten, niet betekent dat er helemaal niet ingegrepen of gecorrigeerd moet worden. Om een leven te krijgen dat berust op vertrouwen en zekerheid moet daar een houvast voor gegeven worden. Pas dan ontstaat er een gevoel van veiligheid, en daarmee een leven in vrijheid. Aan de andere kant wordt ook opgemerkt dat het niet de bedoeling is menssen met een verstandelijke handicap te vormen en te kneden volgens de inzichten en opvattingen van een begeleider. Dit kan gezien worden als kritiek op het gedragsmodel.¹⁴⁶

Het is moeilijk om aan te geven van welk zorgmodel *Voorzet* uitgaat. Aan de ene kant zijn er aspecten aan te wijzen van het ontwikkelingsmodel. Er wordt bijvoorbeeld herhaaldelijk op gewezen dat menssen met een verstandelijke handicap de mogelijkheid moeten krijgen om zich te ontwikkelen en te ontplooien. Hier worden ook veel voorbeelden van gegeven. Verder wordt geloofsbegeleiding in de eerste nummers gerelateerd aan geloofsopvoeding. Aan de andere kant zijn er ook kenmerken te vinden van het ondersteuningsmodel. Zo is er in het blad altijd veel aandacht geweest voor de uniciteit en eigenheid van menssen met een verstandelijke handicap. Er wordt herhaaldelijk op gewezen dat deze menssen niet buitengesloten moeten

---

¹⁴³ *Nieuwe VoorZet*, jaargang 1 nummer 1, 4-5.

¹⁴⁴ *Voorzet*, jaargang 7 nummer 2 (1994), 5-10 en 30-32.

¹⁴⁵ *Voorzet*, jaargang 7 nummer 2 (1994), 11-15.

¹⁴⁶ *Voorzet*, jaargang 1 nummer 3 (1988), 5-7.

worden uit de samenleving of de kerkelijke gemeenschap, dat ze erbij horen en betrokken moeten worden bij het gehele leven. Mensen met een verstandelijke handicap moeten in hun waarde gelaten worden en zoveel mogelijk eigen keuzes maken. Wel zijn zij hiervoor in meer of mindere mate afhankelijk van andere mensen. Uiteindelijk gaat het erom dat mensen met een verstandelijke handicap zin beleven aan hun bestaan, eigenwaarde krijgen en behouden, en zich verstaan weten. Hier zijn dus de vier kenmerken van het ondersteuningmodel aan de orde: het primaat van de samenleving, keuze en controle, ondersteuning en de kwaliteit van het bestaan.

Toch blijft het moeilijk te zeggen of dat ingegeven wordt door het ondersteuningsmodel. *Voorzet* wordt gedragen door pastores en pastoraal werkers. Zij vormen het grootste deel van de redactie, en de bijdragen worden ook grotendeels door hen geschreven. Het eigene van pastores, of zoals ze tegenwoordig vaak genoemd worden, geestelijk verzorgers, is dat ze gericht zijn op echte ontmoeting, met grenzeloos respect voor de eigenheid van de ander. Het gaat dan om de mens in zijn geheel, en het welzijn van die mens. Uitgangspunt is altijd de belevingswereld van die mens, die net als ieder ander mens is en ook als medemens behandeld moet worden.

5. Conclusie

In deze scriptie is de visie van gereformeerde en hervormde theologen op de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk onderzocht, tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen. Om deze vraag te kunnen behandelen heb ik de volgende deelvragen gesteld:

- Welke ontwikkelingen maakte de verstandelijk gehandicaptenzorg in Nederland door na 1945?
- Wat is de visie van hervormde en gereformeerde theologen op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk, en welke argumenten worden daarbij gegeven?
- Wat is de taak van de kerken omtrent mensen met een verstandelijke handicap volgens hervormde en gereformeerde theologen?
- Hoe verhouden de visies van de hervormde en gereformeerde theologen zich tot de ontwikkelingen in de maatschappij?
- In hoeverre zijn de maatschappelijke en theologische visies terug te vinden in de praktijk, met als casus *Voorzet*, een praktisch kwartaalblad?

De hoofdstukken van deze scriptie zijn geschreven aan de hand van de deelvragen. In dit laatste concluderende hoofdstuk zal ik aan de hand van korte samenvattingen van de hoofdstukken en beantwoording van de deelvragen, tot een antwoord komen van de hoofdvraag.

5.1 Maatschappelijke context

In het tweede hoofdstuk zijn de maatschappelijke ontwikkelingen in de verstandelijk gehandicaptenzorg onderzocht. We zagen dat veranderingen in benamingen en definities al uitdrukking gaven aan een veranderende visie op mensen met een verstandelijke handicap in de samenleving. De benamingen ontwikkelden zich van ‘zwakzinnig’ aan het begin van de 20^e eeuw tot uiteindelijk ‘mensen met een verstandelijke beperking’. De definitie van verstandelijke handicap veranderde ook. In eerste instantie werd bij de diagnose alleen aandacht besteed aan de IQ-score, hoewel in de definitie ook verwezen werd naar het leervermogen en aanpassingsvermogen. Later werd het aanpassingsvermogen steeds meer benadrukt. Wat van belang is in de ontwikkeling van de definitie, is dat de handicap uiteindelijk niet meer verwijst naar een tekort, maar naar het functioneren van de mens in de maatschappij. Het functioneren kan verbeteren door de juiste ondersteuning. De steeds wisselende benamingen en definities van verstandelijke handicap geven aan hoe moeilijk het voor de samenleving is om een groep afwijkende mensen een plaats te geven.

De elkaar opvolgende zorgmodellen laten dezelfde trend zien. In het medische, ontwikkelings- en ondersteuningsmodel worden mensen met een verstandelijke handicap respectievelijk gezien als een gebrekkig mens die niet te genezen is, als een mens die moet blijven leren en ontwikkelen, en uiteindelijk als rechtendragende mens in de maatschappij. Dit alles wijst erop dat mensen met een verstandelijke handicap steeds meer als mens worden beschouwd, en minder als minderwaardige mens.

Zorgmodellen, definities en benamingen geven een ideaaltype weer. De theorie kwam echter niet altijd overeen met de praktijk. Vanaf de Tweede Wereldoorlog tot de jaren zestig zijn mensen met een verstandelijke handicap nauwelijks zichtbaar in de maatschappij. Ze leven grotendeels in zwakzinnigeninrichtingen, geïsoleerd van de samenleving. Vanaf de jaren zestig verandert dit langzaam. Dat was voornamelijk de verdienste van ouderverenigingen, die gezinsvervangende tehuizen (GVT's) en dagverblijven oprichtten.

Hoewel er in het kader van het ontwikkelingsmodel steeds meer kritiek kwam op zwakzinnigeninrichtingen, bleef het aantal inrichtingsplaatsen in eerste instantie groeien. Dit kwam mede doordat de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) vanaf 1968 aan inrichtingen een bevoorrechte positie gaf door alleen deze tak van de verstandelijk gehandicaptenzorg te vergoeden. In Nederland leidde het normalisatiedenken niet tot het sluiten van inrichtingen. In plaats daarvan voerden inrichtingen veranderingen door om de kenmerken van een instituut te verminderen. Leefgroepen werden bijvoorbeeld verkleind, en mensen met een verstandelijke handicap konden zelfstandiger wonen op het inrichtingsterrein. Nederland liep hierin ver achter op andere westerse landen waar het normalisatiedenken uitmondde in grootschalige de-institutionalisatie.

De semimurale voorzieningen groeiden pas snel toen halverwege de jaren zeventig de financiering wettelijk was vastgelegd in de AWBZ. Helaas heerste hier in eerste instantie ook nog een inrichtingscultuur. Genormaliseerde omstandigheden hebben dus niet automatisch geleid tot integratie. In de jaren negentig, in het kader van het nieuwe ondersteuningsmodel, vond er een omslag plaats naar vraaggestuurde zorg. Mensen met een verstandelijke handicap konden een Persoonsgebonden Budget (PGB) krijgen, waardoor ze meer keuzevrijheid kregen, en minder afhankelijk werden. Dit benadrukte hun burgerschap en bevorderde participatie in de samenleving. Het is de bedoeling dat mensen met een verstandelijke handicap op een volwaardige manier meedoen in de maatschappij.

Er is dus een positieve, zij het langzame, ontwikkeling in de verstandelijk gehandicaptenzorg waar te nemen in Nederland. Er is meer aandacht gekomen voor de mens achter de handicap, voor onafhankelijkheid en keuzevrijheid. Als kanttekening moet daar wel bij gezegd worden dat men, in het streven naar volwaardig burgerschap, niet voorbij moet gaan aan de beperkingen van mensen met een verstandelijke handicap. Hoe men het ook wendt of keert, het blijven mensen die afhankelijk zijn van ondersteuning. Door ondersteuning kunnen ze beter gaan functioneren in de maatschappij; met het accepteren en respecteren van beperkingen komt men vaak tot een meer volwaardige benadering. Bovendien is het maar de vraag of volledige integratie mogelijk is in onze samenleving, waar individuele vrijheid de boventoon voert.

5.2 Ontwikkelingen in theologische visies

In het derde hoofdstuk heb ik theologische beschouwingen van Hovenga, Van Andel, Trapman en Meininger geanalyseerd, over de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerkelijke gemeente. Hiermee heb ik een antwoord gezocht op de deelvragen naar de hervormde en gereformeerde visie op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk.

De theologische visie op mensen met een verstandelijke handicap heeft de volgende ontwikkeling doorgemaakt. In eerste instantie werden zij gezien als gebrekkige mensen. Vervolgens werd benadrukt dat zij mensen zijn zoals alle anderen, maar wel afhankelijke mensen die speciale aandacht en hulp nodig hebben. Daarna werden zij ook wel voorgesteld als voorbeeld voor anderen in gevoeligheid. Dit beeld is positief, maar ook geromantiseerd en generaliserend. Tot slot wordt aangegeven dat zij niet hetzelfde zijn als ieder ander, maar dat zij door hun anders-zijn zeker niet minderwaardig zijn.

Alle vier auteurs geven aan dat mensen met een verstandelijke handicap als volwaardige leden van de kerk beschouwd moeten worden. Hovenga, Van Andel en Trapman verwijzen in dit kader herhaaldelijk naar de doop. Met de doop wordt men ingelijfd in de gemeente, ongeacht de verstandelijke vermogens. Meininger benadrukt minder dat mensen met een verstandelijke handicap volwaardige leden zijn van de kerkelijke gemeente, hij richt zich meer op hoe dit vormgegeven kan worden. In het kader van het volwaardig lid zijn van de

kerkelijke gemeente, benoemen de auteurs ook wat de plaats van mensen met een verstandelijke handicap is. Mensen met een verstandelijke handicap hebben volgens Van Anandel een signaalfunctie, omdat menswaardigheid afhangt van hoe mensen omgaan met hulpbehoevende medemensen. Ook zijn mensen met een verstandelijke handicap representanten van Jezus Christus, omdat Hij zich heeft geïdentificeerd met de zwakken in de samenleving. Trapman deelt hen geen specifieke functie toe, maar geeft aan dat zij de gemeente wel aanvullen en kunnen wijzen op het belang van beleving in de kerk. Dat maakt hen tot medemens in de kerk. Meininger geeft aan dat God de mens afhankelijk en kwetsbaar bedoeld heeft, en dat mensen met een verstandelijke handicap in hun afhankelijkheid en kwetsbaarheid meer mens naar Gods beeld zijn dan de niet-gehandicapte mensen. In die zin representeren zij datgene wat mensen afwijzen.

De mening over de taak van de kerk in de integratie van mensen met een verstandelijke handicap verschuift enigszins door de jaren heen. Hovenga, Van Anandel en Trapman geven aan dat de kerk ervoor moet zorgen dat mensen met een verstandelijke handicap, op basis van de doop, ook deel kunnen nemen aan het kerkelijk leven, met name de catechisatie en het Heilig Avondmaal. Meininger is minder specifiek over de kerkelijke praktijken. Hij stelt dat acceptatie van het anders-zijn van mensen met een verstandelijke handicap ervoor zorgt dat zij als volwaardig lid benaderd worden.

Tot slot heeft Hovenga benadrukt dat de kerk een verantwoordelijkheid heeft in het diaconaat om mensen in nood te helpen. Mensen met een verstandelijke handicap zijn bij uitstek hulpbehoevend, dus daar ligt een taak voor de kerk. Hoewel Van Anandel hen ook voornamelijk ziet als hulpbehoevend, geeft hij aan dat ze teveel als object van diaconaal handelen gezien worden. Trapman vindt dat ze teveel als hulpbehoevend worden gezien, en Meininger meent dat het subject-zijn van mensen met een verstandelijke handicap centraal zou moeten staan in het diaconaal handelen. Hier is dus een verschuiving te zien van mensen met een verstandelijke handicap als hulpbehoevenden in de kerk, naar een meer volwaardige plaats in de gemeente waarin de beperkingen van mensen geaccepteerd en gerespecteerd worden.

5.3 De relatie tussen de maatschappelijke ontwikkelingen en de theologische visies

In het derde hoofdstuk heb ik ook de theologische visies gerelateerd aan de maatschappelijke ontwikkelingen. Ik zal hier kort weergeven welke relatie er tussen beide is. Het beeld dat men heeft van mensen met een verstandelijke handicap komt in de kerkelijke gemeente en de maatschappij redelijk overeen. In eerste instantie beschouwt men hen als gebrekkige mensen, vervolgens als mensen die speciale aandacht nodig hebben, en tot slot als volwaardige leden die geaccepteerd moeten worden zoals ze zijn. Ook komt terug dat er soms teveel van mensen met een verstandelijke handicap verwacht wordt. In de kerkelijke gemeente gebeurt dat als ze een bepaalde rol toebedeeld krijgen waar ze aan moeten voldoen, of als er een geromantiseerd en gegeneraliseerd beeld wordt geschetst. In de maatschappij zagen we dat er eigenlijk verwacht werd dat mensen met een verstandelijke handicap op basis van genormaliseerde omstandigheden zouden integreren en participeren. Dat bleek niet zo gemakkelijk te gaan.

In de jaren tachtig is er een overeenkomst te herkennen in de benadering van mensen met een verstandelijke handicap in de kerk en die in de maatschappij. Van Anandel en Trapman geven aan dat mensen met een verstandelijke handicap niet als volwaardige leden van de kerkelijke gemeente gezien worden, maar nog teveel als object van diaconaal handelen. Ze worden dus als hulpbehoevend gezien. Dit vloeit mede voort uit de visie op mensen met een verstandelijke handicap als afhankelijke mensen. In de maatschappij gold hetzelfde. Ze werden niet gezien als volwaardige burgers, maar als afhankelijke mensen die speciale

voorzieningen nodig hebben. Met andere woorden, ze werden gezien als object van maatschappelijke hulp.

Het huidige zorgbeleid gaat uit van mondige, rechtendragende burgers. Mensen met een verstandelijke handicap kunnen beter gaan functioneren in de maatschappij dankzij goede ondersteuning, maar er wordt voor gewaarschuwd dat het wel mensen met beperkingen blijven. Ze zullen niet altijd in staat zijn om gefundeerde keuzes te maken zoals van rechtendragende burgers verwacht wordt, en zullen altijd in enige mate afhankelijk zijn van anderen. Deze ontwikkeling zien we niet geheel terug in de theologische visies. Misschien komt dat doordat men in de kerkelijke gemeente meer gewend is om te zien naar elkaar, terwijl in de maatschappij de nadruk ligt op individualiteit. Het gevaar dreigt in de kerkelijke gemeente wel dat er niet genoeg rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van mensen met een verstandelijke handicap. Tegenwoordig ligt, zowel in de kerkelijke gemeente als in de maatschappij, de nadruk op acceptatie van het anders-zijn van mensen met een verstandelijke handicap, om zo tot integratie en participatie te komen.

5.4 Casus Voorzet

In het vierde hoofdstuk heb ik als casus het kwartaalblad *Voorzet* behandeld, een praktisch blad dat is uitgegeven ter ondersteuning van mensen die werkzaam zijn op het gebied van geloofsbegeleiding van mensen met een verstandelijke handicap. Ik zal nu kort mijn bevindingen over dit blad samenvatten.

Alleen al de ondertitels van het blad gaven uiting aan veranderende visies op mensen met een verstandelijke handicap. In eerste instantie ging het om geloofsbegeleiding, wat in essentie een ongelijkwaardige relatie aanduidt, namelijk die tussen begeleider en degene die begeleid wordt. Halverwege de jaren negentig werd aan geloofsbegeleiding de begeleiding in 'levensvragen' toegevoegd, wat een uiting was van een meer persoonlijke benadering. Daarna kwam de verschuiving van 'begeleiding in' naar 'geloven samen met'. Dit benadrukt het feit dat mensen met een verstandelijke handicap medemensen zijn, die in relatie staan tot andere mensen. In het gebruik van de verschillende benamingen volgt *Voorzet* de ontwikkelingen in de maatschappij, van zwakzinnigen tot mensen met een verstandelijke beperking. *Voorzet* is een mooi voorbeeld hoe de ene benaming geleidelijk aan vervangen wordt door de andere.

Voorzet richt zich expliciet op vrijwilligers en medewerkers in de kerken. Op deze manier wil het tijdschrift de plaats van mensen met een verstandelijke handicap in de kerken verduidelijken. Zo wijst het blad erop dat mensen met een verstandelijke handicap volwaardige leden zijn, maar nog niet vaak zo behandeld worden, en het blad geeft handreikingen hoe dat bereikt kan worden. Het blad geeft bijvoorbeeld aan dat mensen met een verstandelijke handicap belijdenis moeten kunnen doen en moeten kunnen deelnemen aan het Heilig Avondmaal. Ook stimuleert het blad de kerk om meer pastorale aandacht te schenken aan mensen met een verstandelijke handicap en hun familieleden. In ongeveer de eerste vijf jaargangen heeft het tijdschrift heel expliciet op hun plaats in de kerkelijke gemeente gewezen. Daarna gebeurde dit minder expliciet, men ging in de artikelen uit van een volwaardige plaats in de kerk en gaf suggesties hoe dat vormgegeven kan worden. *Voorzet* richt zich niet alleen op theoretische onderbouwingen, maar ook op praktische ondersteuning.

In *Voorzet* zijn ook de ontwikkelingen in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap terug te zien. Er worden themanummers gewijd aan bepaalde veranderingen in de zorg, zoals verhuizingen naar woonwijken, en de veranderingen worden kritisch van verschillende kanten bekeken. Door de jaren heen zijn kenmerken van de verschillende zorgmodellen te herkennen. In eerste instantie bevat het blad nog een aantal kenmerken van het medische model, bijvoorbeeld termen als 'paviljoen' en 'kliniek'. Maar al in de eerste

jaargangen zijn ook kenmerken van het ontwikkelingsmodel en later het ondersteuningsmodel te herkennen, bijvoorbeeld de kleinschaligere woonvoorzieningen en het integratie-ideaal.

Omdat de bijdragen in *Voorzet* geschreven worden door mensen die werkzaam zijn in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap, worden de veranderingen kritisch bekeken. Er zijn bijvoorbeeld enkele bedenkingen bij het integratie-ideaal, zoals het gevaar op vereenzaming, en het overschatten van mogelijkheden van mensen met een verstandelijke handicap.

5.5 Slot

Al met al wordt met de vergelijking tussen maatschappelijke en theologische ontwikkelingen over de visie op mensen met een verstandelijke handicap en hun plaats in de kerk en de samenleving, het beeld geschetst dat de theologische bijdragen in eerste instantie achter liepen op de maatschappelijke hulp. Na de Tweede Wereldoorlog groeiden de zwakzinnigeninrichtingen snel. Mensen met een verstandelijke handicap leefden geïsoleerd van de samenleving, en de maatschappij had verder geen belangstelling voor hen. Dit strookt met het feit dat er geen theologische aandacht aan hen werd besteed. In de jaren zestig kwam de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap volop in beweging, en wordt er door Hovenga een oproep gedaan om de plaats van mensen met een verstandelijke handicap theologisch te funderen. Vanaf die tijd werd ook door anderen aandacht gevraagd voor mensen met een verstandelijke handicap, onder andere door pedagogen en ouderverenigingen. Pas in de jaren tachtig, wanneer het aantal semimurale voorzieningen sterk is toegenomen, werd uitgebreid aandacht besteed aan mensen met een verstandelijke handicap door de theologen Van Andel en Trapman. In de jaren negentig komt het ondersteuningsmodel op, waarin integratie en normalisatie een grote rol spelen, maar het draait vooral om participatie in de samenleving. Meininger streeft naar participatie in de kerkelijke gemeente. Als het lukt om mensen met een verstandelijke handicap niet te benaderen als een aparte groep mensen, en als hun anders-zijn geaccepteerd kan worden, kunnen zij participeren in een inclusieve gemeenschap.

Er zijn nog andere duidelijke parallellen te vinden tussen de theologische en maatschappelijke ontwikkelingen. Wat in de laatste decennia opvalt, is het feit dat men worstelt om mensen met een verstandelijke handicap een volwaardige plaats te geven, zowel in de maatschappij als in de kerken. Uiteindelijk gaat het er niet zozeer om dat mensen met een verstandelijke handicap gelijk moeten zijn aan mensen zonder verstandelijke handicap, maar wel dat zij zich gelijkwaardig voelen. Meininger benadrukt acceptatie van mensen met een verstandelijke handicap, en dit komt ook terug in het ondersteuningsmodel. Ze zijn niet hetzelfde als alle andere mensen, ze zijn nou eenmaal anders. Maar ze moeten als mensen met al hun gebreken geaccepteerd worden, en als volwaardig worden behandeld.

Hoewel de plaats van mensen met een verstandelijke handicap dus pas in de jaren tachtig theologisch gedefinieerd wordt, blijkt dat er in de praktijk eerder aandacht is geweest voor hen. Al in de jaren zestig wordt melding gemaakt van aangepaste diensten. Dit verdient verder onderzoek, want het zou interessant zijn om uit te zoeken waarom en wanneer precies aangepaste diensten werden gehouden, en hoe dat werd ingevuld. Er werd wel kritiek geuit dat dit de integratie niet bevorderde, maar mensen met een verstandelijke handicap juist apart zette. Toch worden tegenwoordig ook nog aangepaste diensten gehouden. Het blijft een wankel evenwicht tussen teveel aandacht voor mensen met een verstandelijke handicap, waardoor ze te zeer als hulpbehoevend worden beschouwd, en te weinig aandacht voor hun beperkingen, waardoor er teveel van hen verwacht wordt. Dit geldt zowel in de kerken, als in de maatschappij.

Literatuurlijst

Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland, *De gemeente en de geestelijk gehandicapten* (Utrecht 1967).

American Association on Mental Retardation, *Mental retardation. Definition, classification, and systems of support* (9e druk; Washington 1992) ix-xi, 5-7.

American Association on Mental Retardation, *Mental retardation. Definition, classification, and systems of support* (10e druk; Washington 2002) 5-11.

American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-IV* (4e druk; Washington 1994) 39-42.

Andel, C.P. van, 'De plaats van de verstandelijk gehandicapten in de gemeente: object of subject?', in: Andel, C.P. van, e.a., *Praktische theologie. Een bundel opstellen over plaats en praktijk van de christelijke gemeente* (Den Haag 1980) 49-67.

Andel, C.P. van, 'Menswaardigheid en verstandelijke handicap. Bijbels- antropologische overwegingen met het oog op het leven in de gemeente van Christus', in: Stolk, J., e.a., *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel en Amsterdam 1985) 153-166.

Andel-Mandersloot, A. van, en Andel, C.P. van, *Een vergeten schakel. De verstandelijk gehandicapte in kerk en gemeenschap* (Kampen z.j.).

Beltman, H., *Buigen of barsten? Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zorg aan mensen met een verstandelijke handicap in Nederland 1945-2000* (Groningen 2001).

Brezet-Brouwer, L.G., *Ieder in zijn eigen taal. Geloofsbegeleiding van verstandelijk gehandicapten* (Nijkerk 1977).

Buck, P.S., *Het meisje dat niet groeien kon* (Utrecht 1951).

Centraal bond voor inwendige zending en christelijk maatschappelijk werk, *Godsdienstige benadering van het zwakzinnige kind* (Amsterdam 1964).

Gennep, A.T.G. van, *Paradigma-verschuiving in de visie op zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Maastricht 1997).

Herderschêe, D., *Achterlijke kinderen* ('s-Gravenhage 1934).

Hoeven, J. van der, *Scheel engeltje* (Amsterdam 1949).

Hovenga, R., *Lifter of reisgenoot. Ontmoeting tussen kerk en geestelijk gehandicapten* (Kampen 1969).

Jörg, J.C.H., *De deelneming aan het avondmaal. De plaats van jongeren in een luisterende en vierende gemeente* ('s-Gravenhage 1974).

Klijn, A., *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 9-15.

Kraijer, D.W., *Zwakzinnigheid, autisme en aan autisme verwante stoornissen. Classificatie, diagnostiek, prevalentie, specifieke problematiek, opvoeding en behandeling* (Lisse 1994) 29-37.

Meininger, H.P., 'Ontmoeting met verstandelijk gehandicapten. Een theologische reflectie over het raakvlak tussen de werkelijkheid van verstandelijk gehandicapten en het evangelie', in: *Praktische Theologie. Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen* nr. 1 (1991) 275-301.

Meininger, H.P., 'Kantelende zorg: kantelend diaconaat? Mensen met een verstandelijke handicap en diaconaal handelen' in: Noordegraaf, H., e.a., *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat* (Kampen 2000) 141-166.

Meininger, H.P. (red.), *Van en voor allen. Wegwijzer naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben* (Zoetermeer 2004).

Nusselder, I., *Het zal ons een zorg zijn. Geestelijke verzorging van mensen met een verstandelijke handicap in een veranderende context*, Doctoraalscriptie (Groningen 2002).

Spilt, G., *De gemeente als smidse voor de oecumene. Handreiking voor het plaatselijk oecumenisch handelen* ('s-Gravenhage 1979).

Stilma, L., *Wuiven naar de dominee. De verstandelijk gehandicapte en de kerk* (Nijkerk 1979).

Tonkens, E., en Weijers, I., 'De geschiedenis van de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap', in: Gemert, G.H. van, en Minderaa, R.B., *Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Assen 1997) 15-32.

Trapman, A., *De minste allermeeest. Wat hebben in Gods naam de kerk en de ernstig zwakzinnigen elkaar te zeggen?* (Den Haag 1988).

Trapman, A., *Op hoop van zegen. Kerkdiensten of liturgievieringen met verstandelijk gehandicapten; fundamentele aanwijzingen voor de praktijk* (Amersfoort 1993).

Veldhuizen, G. van, *Het afwijkende kind en de kerk* (Den Haag 1954).

Websites

<http://www.pkn.nl/1/info.aspx?page=6197>, 'Kerk zijn', 3 december 2009.

http://www.aamr.org/content_104.cfm, American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD), 28 december 2009.

Afbeelding voorblad:

<http://www.rkstadsdiaconaatdelft.nl/Stadsdiaconaat/VerstGehand/index.html>, Stichting RK Stadsdiaconaat Delft en omstreken, 15 januari 2010.

Bronnen

Voorzet, jaargangen 1 t/m 5 (1987-1991), Publivorm Voorburg.

Voorzet, jaargangen 5 t/m 13 (1992-2000), SGO Hoewelaken.

Nieuwe VoorZet, jaargangen 1 t/m 2 (2000-2001), SGO Hoewelaken.

Bijlage

Overzicht van de themanummers van het kwartaalblad *Voorzet*.

Jaargang 1 (1987-1988)

1. Goed begonnen is half gewonnen
2. Als iemand gestorven is
3. Laat ze vrij zijn!
4. Er zit muziek in...

Jaargang 2 (1988-1989)

1. Plaats voor iedereen
2. Bijbelverhalen verteld
3. Een huis om te wonen
4. Zorg voor de tuin van God

Jaargang 3 (1989-1990)

1. Pastoraat met diepzwakzinnigen
2. Verbeelding in het pastoraat
3. Bidden
4. Bijbel en spel

Jaargang 4 (1990-1991)

1. Mensen hebben mensen nodig
2. Tijd van leven
3. Vrijwilligers aan zet
4. Ieder mens, een verhaal apart

Jaargang 5 (1991-1992)

1. Liturgie vieren
2. Aanraken
3. Ouders en hun verwachtingen
4. We gaan door (Lustrumnummer)

Jaargang 6 (1992-1993)

1. Van huis veranderen
2. De kracht van de stilte
3. Gezichten zien
4. Anders dan gewoon

Jaargang 7 (1993-1994)

1. Kwaliteit van leven
2. Integratie
3. Geloofsbegeleiding
4. Winnen bij verlies

Jaargang 8 (1994-1995)

1. Werelden overbruggen
2. Leven met lijden
3. Zorg voor de toekomst
4. Idealen en idolen

Jaargang 9 (1995-1996)

1. Levenssferen
2. Rolpatronen
3. Relatie en seksualiteit
4. Vrije tijd

Jaargang 10 (1996-1997)

1. Op eigen wijze geloven
2. Verdriet te boven
3. Vierenderwijs
4. Nieuwetijdsdenken

Jaargang 11 (1997-1998)

1. Over autisme
2. Verhalen vertellen
3. De Tien Woorden
4. Communicatie

Jaargang 12 (1998-1999)

1. Autonomie
2. Muziek
3. Oud worden
4. Veranderen

Jaargang 13 (1999)

1. Rituelen
2. Feest

Nieuwe VoorZet, de vernieuwde en sterk veranderde uitgave van het blad, bestond niet uit themanummers. Het werkmateriaal werd per week aangeboden.